

ਮੈਂ ਇਸ ਯੁੱਗ ਦਾ ਸਿਸੀਫਸ

- ਨਵੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤਕ-ਬੌਧਕ ਸਿਸੀਫਿਅਨ ਗਮਨ -

Sisyphus is a figure of Greek mythology who was condemned, for eternity, to repeat forever the same task of pushing a rock up a mountain, only to see it roll down again. The essay, **The Myth of Sisyphus**, by Albert Camus concludes, "The struggle itself.....is enough to fill a man's heart. One must imagine Sisyphus happy."

ਮੈਂ ਇਸ ਯੁੱਗ ਦਾ ਸਿਸੀ.ਫਸ

- ਨਵੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤਕ-ਬੌਧਕ ਸਿਸੀਫਿਅਨ ਗਮਨ -

ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ

Poetry/Punjabi Poetry/Punjabi Literary Studies

Main Iss Yug Da Sisyphus

by

Jasbir Singh Ahluwalia

1607, Sector-33D, Chandigarh

2009

Published by Lokgeet Parkashan
S.C.O. 26-27, Sector 34 A, Chandigarh-160022,
Ph.0172-5077427, 5077428
Punjabi Bhawan, Ludhiana, 98154 71219
India

www.unistarbooks.com

Type Setting & Design PCIS
Printed & bound at Unistar Books (Printing Unit),
11-A, Industrial Area, Phase-2, Chandigarh (India)
98154-71219

© 2009

Produced and Bound in India

All rights reserved

This book is sold subject to the condition that it shall not, by way of trade or otherwise, be lent, resold, hired out, or otherwise circulated without the publisher's prior written consent in any form of binding or cover other than that in which it is published and without a similar condition including this condition being imposed on the subsequent purchaser and without limiting the rights under copyright reserved above, no part of this publication may be reproduced, stored in or introduced into a retrieval system, or transmitted in any form or by any means (electronic, mechanical, photocopying, recording or otherwise), without the prior written permission of both the copyright owner and the above-mentioned publisher of this book.

ਸਮਰਪਿਤ

ਆਪਣੇ ਸੁਭਚਿੰਤਕਾਂ, ਸਨੇਹੀਆਂ, ਗਮਗੁਸਾਰਾਂ, ਚਾਰਾਸਾਜ਼ਾਂ ਨੂੰ
ਅਤੇ
ਆਪਣੇ ਦੋਖੀਆਂ, ਨਿੰਦਕਾਂ, ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਨੂੰ
ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸਦਕਾ ਮੈਂ ਕੂਕਨੂਸ ਵਾਂਗ ਜਲ ਜਲ ਕੇ
ਆਪਣੀ ਰਾਖ 'ਚੋਂ ਜੀ ਉਠਦਾ ਰਿਹਾ ਹਾਂ:

*ਇਹ ਆਵਾਗਵਨ ਹੈ ਪੀੜਾ ਦਾ
ਪੀੜਾ ਦੇ ਦਰ ਹੀ ਜਾਵਾਂਗੇ
ਮੁਕਤੀ ਦੇ ਘਰ ਨਾਂ ਆਵਾਂਗੇ*

.....
*ਝੀਲ ਦੇ ਠਹਿਰੇ ਪਾਣੀ ਵਿਚ
ਇਕ ਪੱਥਰ ਸੁੱਟ ਵਿਖਾਵਾਂਗੇ*

ਤਤਕਰਾ

ੳ. ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਮੋੜ	9
(ਸਾਹਿਤਕ-ਬੌਧਕ ਸਿਸੀਫ਼ਿਅਨ ਗਮਨ)	
ਅ. ਕਵਿਤਾਵਾਂ	
ਕਿੰਨੇ ਚੰਗੇ ਸਨ ਉਹ ਕਲਜੁਗੀ ਦਿਨ!	29
ਮੈਂ ਪੈਦਾਇਸ਼ੀ ਕਾਫ਼ਰ ਨਹੀਂ, ਪਰ	33
ਅਨ'ਲ ਹੱਕ ਦਾ ਹਸ਼ਰ	35
ਕੀ ਹੋਇਆ ਜੇ.....	36
ਕੋਈ ਹਰਿਆ ਬੂਟ ਰਹਿਓ ਰੀ?	37
ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਪੰਜਵੀਂ ਫੇਲ੍ਹ ਤੋਂ ਘੱਟ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋ?	38
ਹਮ ਲੜੇਂਗੇ	40
ਕੈਟੀਚਿਊਡ	41
ਖ਼ੁਦ ਨੂੰ ਮੁਖ਼ਾਤਿਬ	43
ਸਦਾ ਡੁਬਦੇ	45
ਗਾਥਾ ਡਾ. ਰਾਵਣ ਦੀ	46
ਹੁਣ ਕੌੜੇ ਗੀਠੇ ਮਿੱਠੇ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ	49
ਮੈਨਿਕਾ?	50
ਦਸਤਕ	51
ਦੀਵੇ ਹੇਠਲਾ ਹਨ੍ਹੇਰਾ	53
ਖ਼ਾਮੋਸ਼ ਸਫ਼ਰ	54
ਵਿੱਥ	56
ਪ੍ਰਸ਼ਨੋਂ ਪਰੇ	57
ਮੈਂ: ਬੇ-ਅਖਰਾ ਇਤਿਹਾਸ	59
ਖ਼ਾਲੀ ਕੈਨਵਸ	60
ਦਾਰ-ਓ-ਰਸਨ	61
ਮੈਂ ਇਸ ਯੁੱਗ ਦਾ ਸਿਸੀਫ਼ਸ	63
ੲ. ਕਰਤੇ ਹਥਿ ਵਡਿਆਈਆਂ॥	67-83

ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਮੋੜ

(ਸਾਹਿਤਕ-ਬੌਧਕ ਸਿਸੀਫ਼ਿਅਨ ਗਮਨ)

ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਛੇਵੇਂ ਦਹਾਕੇ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ੀਲ ਲਹਿਰ ਰਾਹੀਂ ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਹੋਇਆ; ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਅਥਵਾ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ੀਲਤਾ ਦੀ ਸਤਵੇਂ ਦਹਾਕੇ ਤਕ ਚੜ੍ਹਤ ਰਹੀ। ਭਾਵੇਂ ਅਸੀਂ ਇਸ ਨਵੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਦੀਆਂ ਕਾਵਿ-ਧਰਾਵਾਂ, ਖ਼ਾਸਕਰ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ-ਰੁਮਾਂਸਵਾਦੀ ਧਾਰਾ, ਤੋਂ ਮੂਲਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵੱਖਰੀ ਕਿਸਮ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਸਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ੀਲਤਾ ਨੂੰ ਪਰੰਪਰਾ ਤੋਂ ਅਲੱਗ ਸਥਿਤ ਕਰਦੇ ਸਾਂ ਪਰ ਹੁਣ ਜਦੋਂ ਪਿਛੇ ਮੁੜ ਕੇ ਵੇਖਦੇ ਹਾਂ, ਤਾਂ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ (ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ) ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਇਸ ਨਵੀਂ ਕਵਿਤਾ ਬਾਰੇ ਧਾਰਨਾ ਵਧੇਰੇ ਸਹੀ ਅਤੇ ਸਾਰਥਿਕ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਮੋੜਾਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਦੇ ਵਹਾਓ ਵਿਚ ਵੀ ਮੋੜ ਆਉਂਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੋੜਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ -ਜਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੋੜਾਂ ਕਾਰਣ ਹੀ- ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੀ ਰਵਾਨੀ ਅਤੇ ਨਿਰੰਤਰਤਾ ਬਣੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣਾ ਮਾਸਿਕ ਪੱਤਰ “ਪੰਜ ਦਰਿਆ” ਮੈਨੂੰ ਸੌਂਪਿਆ, ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਖਿਰੀ ਸੰਪਾਦਕੀ ਦਾ ਸਿਰਲੇਖ ਸੀ- ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਮੋੜ।

ਕਾਵਿ-ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੋਂ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਹੀ ਸਾਡੀ ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੇ ਕਵੀਆਂ ਨੂੰ ਖਿੜੇ ਮੱਥੇ ਸਵੀਕਾਰਿਆ। ਪੰਜ ਦਰਿਆ ਸੌਂਪਣ ਵੇਲੇ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਨਸੀਹਤ ਵੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਕਾਵਿ-ਜੋਤ ਅੱਗੇ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਚੱਲਦੀ ਰਹੇ; ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਰੋਕ ਨਾ ਆਵੇ; ਕੋਈ ਖੜੋਤ ਨਾ ਆਵੇ। ਅੱਜ ਜਦ ਮੈਂ, ਖ਼ਾਸਕਰ ਪੰਜਾਬੀ ਆਲੋਚਨਾ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ, ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਖੜੋਤ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹਾਂ, ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਨਸੀਹਤ ਯਾਦ ਆਉਂਦੀ ਹੈ।

ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਕਵੀ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਤਾਂ ਮਹਾਨ ਹਨ ਹੀ ਪਰ ਇਨਸਾਨ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਹੋਰ ਵੀ ਮਹਾਨ ਸਨ; ਜਿਸ ਦਾ ਮੈਨੂੰ ਇੱਕ ਅਭੁੱਲ ਘਟਨਾ ਤੋਂ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਇਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਯਾਨੀ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਛੇਵੇਂ ਦਹਾਕੇ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਮੈਂ ਜਲੰਧਰ ਜੁਡੀਸ਼ੀਅਲ ਮੈਜਿਸਟਰੇਟ ਨਿਯੁਕਤ ਸਾਂ। ਅਸੀਂ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ੀਲ ਲਹਿਰ ਦੇ ਪ੍ਰਚਲਨ ਲਈ ਲਗਾਤਾਰ ਗੋਸ਼ਟੀਆਂ ਕਰਵਾਉਂਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸਾਂ,

ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ-ਰੁਮਾਂਸਵਾਦੀ ਧਾਰਾ ਦੇ ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਲੇਖਕ ਹੁੰਮ-ਹੁੰਮਾ ਕੇ ਭਾਗ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਸ਼ਾਇਦ ਦੋ ਧਰਾਵਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਅਜਿਹਾ ਸੰਵਾਦ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਹੋਇਆ ਸੀ 'ਤੇ ਸ਼ਾਇਦ ਇਸ ਸੰਵਾਦ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਸ ਕਿਸਮ ਦਾ ਆਦਾਨ-ਪ੍ਰਦਾਨ ਫਿਰ ਹੋਇਆ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਪਿਛਲੇ ਕੁਝ ਦਹਾਕਿਆਂ ਦੇ ਸੰਵਾਦ-ਜਿਹਨਾਂ ਵਿਚ ਸੰਰਚਨਾਵਾਦ, ਉੱਤਰ-ਸੰਰਚਨਾਵਾਦ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਚੱਲਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ- ਪੱਛਮ ਤੋਂ ਉਧਾਰ ਲਏ ਵਿਚਾਰਾਂ, ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਕੈਨਿਕੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸਾਹਿਤਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ਉੱਪਰ ਠੋਸਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਰਹੇ। ਇਸੇ ਲਈ ਇਹ ਸੰਵਾਦ ਨਾ ਕਿਸੇ ਸਾਹਿਤ-ਬੋਧ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦੇ ਸਕੇ ਹਨ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਸਿਰਜਣਾਤਮਿਕਤਾ ਨੂੰ। ਅਜਿਹੇ ਆਲੋਚਕਾਂ ਨੇ ਸੰਰਚਨਾਵਾਦੀ, ਉੱਤਰ-ਸੰਰਚਨਾਵਾਦੀ, ਵਿਰਚਨਾਵਾਦੀ ਜਾਂ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕਤਾਵਾਦੀ ਵਿਧੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਕਿਸੇ ਇਕ ਵੀ ਰਚਨਾ ਦੇ ਕੋਈ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਨਵੇਂ ਅਰਥ ਜਾਂ ਅਰਥਾਂ ਦੀਆਂ ਅਣ-ਪਛਾਤੀਆਂ ਪਰਤਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਨਹੀਂ ਲਿਆਂਦੀਆਂ, ਜੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਵੀ ਸਾਧਾਰਣ ਪਾਠਕਾਂ ਦੀ ਸਮਝ ਤੋਂ ਪਰੇ ਹੋਣ। ਅਸੀਂ ਵੀ ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਦੀ ਪੱਛਮੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਸਾਂ ਅਤੇ ਹਿੰਦੀ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦ ਦਾ ਅਸਰ ਵੀ ਕਬੂਲਿਆ ਸੀ। ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਅਸੀਂ ਪੱਛਮੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਜਾਂ ਹਿੰਦੀ ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਮਕੈਨਿਕੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤਕ ਰਚਨਾਵਾਂ 'ਤੇ ਲਾਗੂ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ, ਸਗੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਅੰਦਰਲੀ ਸਥਿਤੀ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਬਾਹਰੀ ਪਰਿਪੇਖ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਆਧਾਰ ਬਿਲਕੁਲ ਨਵਾਂ ਅਤੇ ਮੌਲਿਕ ਸੀ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ ਅਸੀਂ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ-ਰੁਮਾਂਸਵਾਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਇਸ ਕਰਕੇ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦੇ ਸਾਂ ਕਿ ਦੋ-ਮੂੰਹੀ ਲਹਿਰ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਅਤੇ ਮੱਧ-ਵਰਗੀ ਵਿਅਕਤੀਵਾਦ ਦੀ ਆਪਸੀ ਵਕਤੀ ਸੰਧੀ ਦੀ ਉਪਜ ਸੀ; ਜਦੋਂ ਵਕਤੀ ਸੰਧੀ ਅਪਣੀ ਅਉਧ ਹੰਢਾ ਬੈਠੀ, ਤਾਂ ਇਹ ਧਾਰਾ ਇਕ ਪਾਸੇ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਨਾਅਰੇਬਾਜ਼ੀ ਦੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਆ ਗਿਰੀ ਤੇ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਉਪਭਾਵਕਤਾ ਦੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ। ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਅਸਾਂ ਇਸ ਗੱਲ 'ਤੇ ਬਲ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਹੁਣ ਜਦ ਕਿ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਉਦਯੋਗਵਾਦੀ ਨਾਗਰਿਕ ਸਭਿਅਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਹੀ ਨਵਾਂ ਸਾਹਿਤ ਸਿਰਜਿਆ ਜਾਵੇ- ਅਰਥਾਤ ਉਹ ਨਵਾਂ ਸਾਹਿਤ, ਜੋ ਇਸ ਨਵੀਂ ਸਭਿਅਤਾ ਨਾਲ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਵਿਸ਼ਿਆ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਏ ਅਤੇ ਪ੍ਰਗਟਾਅ-ਵਿਧੀਆਂ ਲਈ ਉਦਯੋਗਵਾਦੀ ਨਾਗਰਿਕ ਸਭਿਅਤਾ ਦੇ ਚੌਖਟੇ ਵਿਚੋਂ ਲਏ ਬਿੰਬ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਵਰਤੇ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਮਿਥਿਹਾਸ ਵਿਚੋਂ ਲਏ ਮਿਥ, ਬਿੰਬਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕਾ ਨੂੰ ਅਰਥ-ਵਿਸਤਾਰਨ ਲਈ ਵਰਤੇ; ਨਵੇਂ ਅਤੇ ਪੁਰਾਣੇ ਬਿੰਬ ਵਿਧਾਨਾਂ ਦਾ ਸੰਜੋਗ ਕਰੇ। ਜੇਕਰ

ਅੱਜ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਖੜੋਤ ਆਈ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਇਕ ਕਾਰਣ ਇਹ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨਾਲ ਜੋ ਸਮਾਜਕ, ਆਰਥਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆਏ ਹਨ ਅਤੇ ਇਕ ਖ਼ਪਤਮਈ ਕਲਚਰ ਪੈਦਾ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਹਨਾਂ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠਾਂ ਨਵੇਂ-ਨਵੇਂ ਮਾਨਸਿਕ ਤਣਾਉ, ਸੰਪਰਜਾਤੀ ਤਣਾਉ, ਧਾਰਮਿਕ ਤਣਾਉ, ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਤਣਾਉ ਪੈਦਾ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਇਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਸੂਤਰ ਵਿਚ ਪਰੋ ਕੇ ਵੇਖਣ ਦਾ ਯਤਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਆਰਥਿਕ ਵਰਤਾਰਾ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਵੀ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਨਾਲ ਪੈਦਾ ਹੋਈਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦਾ ਉਤਰ-ਆਧੁਨਿਕਤਾਵਾਦ ਨੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਪਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣਾਂ ਦੀ ਵਿਭਿੰਨਤਾ ਕਾਰਣ ਉਤਰ-ਆਧੁਨਿਕਤਾਵਾਦ ਦਾ ਵੀ ਕੋਈ ਇਕਾਗਰ ਬਿੰਬ ਸਾਹਮਣੇ ਨਹੀਂ ਆਇਆ, ਜੋ ਅੱਜ ਦੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਕੋਈ ਪਰਿਪੇਖ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਲਿਆ ਸਕਦਾ ਹੋਵੇ (ਮੇਰੀ ਧਾਰਣਾ ਅਨੁਸਾਰ ਤਾਂ ਉਤਰ-ਆਧੁਨਿਕਤਾਵਾਦ ਤੋਂ ਵੀ ਹੁਣ ਅੱਗੇ ਜਾਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਵੱਡ-ਆਕਾਰੀ ਲੇਖ Beyond Postmodernism ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਜਿਸਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕਰ ਚੁੱਕੀ ਹੈ।)

ਗੱਲ ਉਸ ਘਟਨਾ ਦੇ ਸੰਕੇਤ ਤੋਂ ਆਰੰਭ ਹੋਈ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੇ ਮੇਰੇ ਮਨ 'ਤੇ ਅਮਿੱਟ ਅਸਰ ਛੱਡਿਆ ਕਿ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਮਹਾਨ ਕਵੀ ਹੋਣ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਮਹਾਨਤਮ ਇਨਸਾਨ ਵੀ ਹਨ। ਪਰ ਗੱਲ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਕਿ ਕਿਧਰੇ ਹੋਰ ਹੀ ਪਾਸੇ ਤੁਰ ਪਈ, ਵਿਭਿੰਨ ਦਿਸ਼ਾ ਵੱਲ। ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ ਉਤਰ-ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਦਾ ਅਚੇਤ ਅਸਰ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਤਰ-ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਅਨੁਸਾਰ ਸਤਿ ਇਕਤ੍ਵ ਨਹੀਂ, ਵਿਭਿੰਨਤਾ ਹੈ। ਸੰਕੇਤ-ਅਧੀਨ ਘਟਨਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਵਾਪਰੀ ਕਿ ਅਸਾਂ ਜਲੰਧਰ ਦੇ ਟਾਊਨ ਹਾਲ ਵਿਚ ਪਰੰਪਰਾ, ਪ੍ਰਗਤੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਬਾਰੇ ਸੈਮੀਨਰ ਕੀਤਾ, ਜਿਹਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਲਈ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਿੱਖਿਆ ਮੰਤਰੀ ਯਸ਼ ਪਧਾਰੇ ਸਨ। ਟਾਊਨ ਹਾਲ ਵਿਚ ਨਵੇਂ ਲੇਖਕਾਂ ਨਾਲੋਂ ਪੁਰਾਣੇ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵੱਧ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ-ਰੁਮਾਂਸਵਾਦੀ ਲੇਖਕ ਸਾਡੀ ਧਾਰਾ ਦਾ ਜ਼ਬਰਦਸਤ ਵਿਰੋਧ ਲਗਾਤਾਰ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਸਾਰਾ ਹਾਲ ਸਰੋਤਿਆਂ ਨਾਲ ਭਰ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ। ਤਿਲ ਧਰਨ ਲਈ, (ਜਾਂ ਪ੍ਰਯੋਗਮਈ ਮੁਹਾਵਰੇ ਵਿਚ ਪਲਾਸਟਿਕ ਦੀ ਬਿੰਦੀ ਧਰਨ ਲਈ) ਵੀ ਥਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪਹਿਲੀ ਕਤਾਰ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਸਨ। ਸਟੇਜ 'ਤੇ ਯਸ਼ ਜੀ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਕਰਸੀ 'ਤੇ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਸਨ। ਜੋਸ਼ੀਲੇ ਸਟੇਜ ਸਕੱਤਰ ਨੇ ਯਸ਼ ਜੀ ਬਾਰੇ ਸੁਅਗਤੀ ਸ਼ਬਦ ਕਹਿੰਦਿਆਂ ਇਹ ਵੀ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਨਵੀਂ ਧਾਰਾ ਦੇ ਲਘੂ ਤੋਂ ਲਘੂ ਕਵੀ ਦੀ ਲਘੂ-ਕਵਿਤਾ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ-ਰੁਮਾਂਸਵਾਦੀ ਧਾਰਾ ਦੇ ਮਹਾਨ ਤੋਂ ਮਹਾਨ ਕਵੀ

ਦੀ ਮਹਾਨ ਕਵਿਤਾ ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਮਹਾਨ ਹੈ। ਹਾਲ ਵਿਚ ਇਕਦਮ ਹੰਗਾਮਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ। ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਣ ਲਈ ਯਸ਼ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣਾ ਮੁੱਖ ਭਾਸ਼ਣ ਦੇਣ ਲਈ ਮੰਚ 'ਤੇ ਸੌਂਦਿਆ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਮਾਈਕ 'ਤੇ ਅਜੇ ਆਰੰਭਕ ਸ਼ਬਦ ਹੀ ਕਹਿਣ ਲੱਗਿਆ ਸਾਂ, ਤਾਂ ਹਾਲ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਸ਼ੋਰ ਪਾਇਆ ਕਿ ਪਹਿਲੋਂ ਸਟੇਜ ਸਕੱਤਰ ਦੇ ਕਹੇ ਸ਼ਬਦ ਵਾਪਿਸ ਲਏ ਜਾਣ, ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਵੀ ਉੱਚੇ ਸੁਰ ਵਿਚ ਇਹੋ ਗੱਲ ਕਹਿ ਰਹੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਭਾਸ਼ਣ ਜਾਰੀ ਰੱਖਣ ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਹੁਣ ਪੁਰਾਣੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਸਮੇਂ ਦੇ ਹਾਣ ਦੀ ਨਹੀਂ ਰਹੀ ਅਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ-ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਧਾਰਾ ਦੀ ਥਾਂ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ੀਲ ਧਾਰਾ ਨੇ ਲੈ ਲਈ ਹੈ। ਮੇਰਾ ਭਾਸ਼ਣ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ-ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਧਾਰਾ ਦਾ ਨਾਮਕਰਨ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਉਸ ਗੋਸ਼ਟੀ ਵਿਚ ਸਹਿਜ ਸੁਭਾਏ ਹੀ ਹੋ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਮੈਂ ਪਹਿਲੋਂ ਕਦੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਪੁਰਾਣੀ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ-ਰੁਮਾਂਸਵਾਦੀ ਧਾਰਾ ਨੂੰ ਅਜਿਹਾ ਨਾਮ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ, ਜੋ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਆਲੋਚਨਾ ਦਾ ਅੰਗ ਬਣ ਗਿਆ। ਹਾਲ ਵਿਚ ਸ਼ੋਰ ਤਾਂ ਖ਼ਤਮ ਨਾ ਹੋਇਆ, ਪਰ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਚਿਹਰੇ 'ਤੇ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨੂਰ ਛਾ ਗਿਆ, ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਪਣਾ ਨਾਮ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਨਾਲ ਸੰਜੋਗਿਆ ਸੁਣਿਆ। ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਤਾਂ ਮੁਗਧ ਹੀ ਹੋ ਗਏ, ਆਪਣੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਸ਼ੋਰ-ਸ਼ਰਾਬੇ ਤੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਨਿਰਲੇਪ। ਮੈਂ ਸ਼ੋਰ ਪਾਉਣ ਵਾਲੇ ਲੇਖਕਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਹ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਗੋਸ਼ਟੀ ਹੈ, ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦਾ ਸੈਸ਼ਨ ਨਹੀਂ; ਜਿਥੇ ਅਜਿਹਾ ਸ਼ੋਰ ਪਾਇਆ ਜਾਵੇ। ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ ਗੱਲ ਯਸ਼ ਜੀ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਨਾ ਲੱਗੀ ਤੇ ਉਹ ਗੋਸ਼ਟੀ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਨੀਚੇ ਉਤਰ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਸਰੋਤੇ ਵੀ ਬਾਹਰ ਜਾਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਚਲਦਿਆਂ-ਚਲਦਿਆਂ ਈਸ਼ਰ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਚਲੋ ਅੱਜ ਦੀ ਇਸ ਗੋਸ਼ਟੀ ਦਾ ਇਕ ਚੰਗਾ ਨਤੀਜਾ ਤਾਂ ਨਿਕਲਿਆ ਕਿ ਹੁਣ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਆਹਲੂਵਾਲੀਏ ਦੀਆਂ ਸ਼ਾਮ ਦੀਆਂ ਆਪਸੀ ਮਹਿਫਲਾਂ ਤਾਂ ਖ਼ਤਮ ਹੋਈਆਂ। (ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਜਲੰਧਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਲੇਖਕ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸੰਗਤ ਮਾਨਣ ਦੇ ਇੱਛੁਕ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ, ਤਾਂ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਸਾਹਿਬ ਤੇ ਮੈਂ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਦੋਵੇਂ ਇੱਕਠਿਆਂ ਮਹਿਫਲ ਸਜਾਉਂਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸਾਂ। ਇਕ ਦਿਨ ਮੇਰੇ ਘਰ, ਦੂਸਰੇ ਦਿਨ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਗ੍ਰਹਿ ਵਿਖੇ।) ਜਦੋਂ ਈਸ਼ਰ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਤਾਂ ਉਸ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਅਟਾਰੀ ਦੇ ਪਿਛੇ ਮੈਂ ਸੀ। ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਈਸ਼ਰ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀ ਦੀ ਗੱਲ ਸੁਣਦਿਆਂ ਪਿਛਾਂਹ ਪਰਤੇ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਗੱਲਵਕੜੀ ਵਿਚ ਲੈ ਕੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ: “ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ, ਦੱਸ ਅੱਜ ਤੇਰੇ ਘਰ ਮਹਿਫਲ ਜੰਮੇਗੀ ਜਾਂ ਮੇਰੇ ਘਰ? ਚੱਲ ਅੱਜ ਮੇਰੇ ਘਰ ਬੈਠਾਂਗੇ; ਮੇਰੇ ਕਿਸੇ ਦੋਸਤ ਨੇ ਘਰ ਦੀ ਕੱਢੀ ਖ਼ਾਸ ਸ਼ਰਾਬ ਦੀ ਬੋਤਲ ਦਿੱਤੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਈ

ਜੜੀ-ਬੂਟੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਤੈਨੂੰ ਅੱਜ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ੀਲ ਪੈਂਗ ਪਿਲਾਵਾਂਗਾ।” ਈਸ਼ਰ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀ ਤਾਂ ਨਮੋਸ਼ੀ ਵਿਚ ਇਕ ਪਾਸੇ ਹੋ ਗਿਆ, ਪਰ ਮੇਰੇ ਮਨ 'ਤੇ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਅਕਹਿ ਅਸਰ ਹੋਇਆ: ਕਿੰਨਾ ਮਹਾਨ ਹੈ ਇਹ ਸ਼ਖ਼ਸ ਜਿਸ ਉੱਪਰ ਸਟੇਜ ਸਕੱਤਰ ਦੇ ਕਹੇ ਲਫ਼ਜ਼ਾਂ ਜਾਂ ਮੇਰੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਕਿ ਪੁਰਾਣੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਹੁਣ ਸਮੇਂ ਦੇ ਹਾਣ ਦੀ ਨਹੀਂ ਰਹੀ, ਕੋਈ ਬੁਰਾ ਅਸਰ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ।

ਜਦੋਂ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਤੇ ਮੈਂ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰ ਇੱਕਠੇ ਹੋਏ, ਤਾਂ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਸਾਹਿਬ ਪੁਰਾਣੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਨਾਮਕਰਨ (ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ-ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਧਾਰਾ) ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ ਨਜ਼ਰ ਆਏ; ਚਿਹਰੇ 'ਤੇ ਅਜੇ ਵੀ ਮਦਹੋਸ਼ੀ ਸੀ। ਉਸ ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਦੀਵਾਨਗੀ ਦੀ ਹੱਦ ਤੱਕ ਮਦਹੋਸ਼ੀ ਮੈਂ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਚਿਹਰੇ 'ਤੇ ਉਦੋਂ ਵੇਖੀ, ਜਦੋਂ ਜਲੰਧਰ ਦੂਰਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਵਿਹੜੇ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵੀ ਦਰਬਾਰ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਸ.ਸ. ਮੀਸ਼ਾ ਜਲੰਧਰ ਆਕਾਸ਼ਵਾਣੀ ਵਿਖੇ ਪ੍ਰੋਡਿਊਸਰ ਦੀ ਸੇਵਾ ਨਿਭਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੀਸ਼ੇ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਅਤੇ ਪਰੰਪਰਾ (ਅਰਥਾਤ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦ) ਦਾ ਸੁਮੇਲ ਸੀ। ਪਰ ਸਾਡੇ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੇ ਕਾਵਿ-ਬੋਧ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਸੁਮੇਲ ਦੀ ਗੁੰਜਾਇਸ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿਸਦੀ; ਇਸ ਲਈ ਅਸੀਂ ਮੀਸ਼ੇ ਨੂੰ “ਸਮਝੌਤਾਕਾਰ” ਕਹਿੰਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸਾਂ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਪਣੀ ਕਿਸੇ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਵੀ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਮੀਸ਼ਾ ਹਰ ਸਾਲ ਤ੍ਰੈ-ਭਾਸ਼ਾਈ ਮੁਸ਼ਾਇਰਾ ਕਰਵਾਇਆ ਕਰਦਾ ਸੀ- ਹਿੰਦੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਅਤੇ ਉਰਦੂ ਵਿਚ- ਜੋ ਤਿੰਨੇ ਦਿਨ ਲਾਈਵ ਬ੍ਰੌਡਕਾਸਟ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਮੀਸ਼ੇ ਦੇ ਕਰਵਾਏ ਜਾਂਦੇ ਅਜਿਹੇ ਕਵੀ-ਦਰਬਾਰਾਂ ਦਾ ਇਹ ਆਖਿਰੀ ਕਵੀ-ਦਰਬਾਰ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੀਸ਼ਾ ਨੇ ਕਪੂਰਥਲੇ ਨੇੜੇ ਬੇਈਂ ਵਿਚ ਅਜਿਹਾ ਗੋਤਾ ਲਗਾਇਆ ਕਿ ਨਵਾਂ ਕਾਵਿ-ਸੁਨੇਹਾ ਦੇਣ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੀ ਡੂੰਘੇ ਪਾਠਿਆ ਵਿਚ ਹਮੇਸ਼ਾ ਲਈ ਅਲੌਪ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਸ ਦੇ ਕਰਵਾਏ ਆਖਰੀ ਕਵੀ-ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਉਰਦੂ ਮੁਸ਼ਾਇਰਿਆਂ ਦੀ ਰਵਾਇਤ ਅਨੁਸਾਰ ਸਭ ਤੋਂ ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹਾਨ ਕਵੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ ਪੜ੍ਹਨ ਲਈ ਬੁਲਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸੇ ਰਵਾਇਤ ਅਨੁਸਾਰ ਸਭ ਤੋਂ ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ ਪੜ੍ਹਨ ਲਈ ਸੱਦਿਆ ਗਿਆ। ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਮੰਚ 'ਤੇ ਬੈਠ ਕੇ ਹੀ ਕਵਿਤਾ ਪੜ੍ਹਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਸ ਸ਼ਾਮ ਵੀ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਬੈਠ ਕੇ ਹੀ ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ ਪੜ੍ਹਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ। ਜਦੋਂ ਆਖਿਰੀ ਬੰਦ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚੇ, ਤਾਂ ਲਗਾਤਾਰ ਉਸੇ ਬੰਦ ਨੂੰ ਦੁਹਰਾਉਂਦੇ ਗਏ। ਦੀਵਾਨਗੀ ਵਿਚ, ਮਦਹੋਸ਼ੀ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹੰਝੂ ਕਿਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਸਰੋਤਿਆਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵੀ ਹੰਝੂਆਂ ਨਾਲ ਭਰ ਗਈਆਂ, ਜਦੋਂ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਅੰਤਲੇ ਬੰਦ ਨੂੰ ਦੁਹਰਾਉਂਦੇ ਗਏ, ਦੁਹਰਾਉਂਦੇ ਗਏ:

ਮੱਥਾ ਭੰਨ ਲਿਆ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਚੁਬਾਰਿਆਂ ਦੇ ਨਾਲ
ਚੱਲੋ ਸਾਡੇ ਵੱਲੋਂ ਨਿਭ ਗਈ ਪਿਆਰਿਆਂ ਦੇ ਨਾਲ

ਪ੍ਰੋ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਜਿਸ ਨਾਲ ਲਾਈ, ਤੋੜ ਨਿਭਾਈ।

ਆਲੋਚਨਾ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੋਂ ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ ਨੇ ਨਵੀਂ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਜੀ-ਆਇਆ ਆਖਿਆ। ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਕਿਸੇ ਲੇਖ ਵਿਚ ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ ਨੇ ਲਿਖਿਆ: “ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਦੇ ਇਸ ਜਲੂਸ ਵਿਚ ਤਾਂ ਕਦੀ-ਕਦੀ ਤੇ ਕੁਝ ਚਿਰ ਲਈ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਤੇ ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ ਜਿਹੇ ਖਿਆਤਪਤੀ ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਸ਼ਾਇਦ ਇਸ ਡਰ ਤੋਂ ਕਿ ਇਹ ਜਲੂਸ ਹੀ ਨਾ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਸਾਰੀ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਲੈ ਤੁਰੇ।” ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ ਵਜੋਂ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ ‘ਸਚ ਕੀ ਬੋਲਾ’ ਵਿਚ ਇਉਂ ਲਿਖਿਆ ਸੀ:

ਸਾਨੂੰ ਵੇਖ ਬਹੁਤ ਹੈਰਾਨੀ ਹੋਈ।
ਸਾਡਾ ਨਾਅਰਾ ਚੜ੍ਹ ਪਰਵਾਨ ਗਿਆ
ਵਿਚ ਸੱਚ ਖੰਡ ਵੀ ਸਨਮਾਨ ਲਿਆ।

ਪਰ ਸੇਖੋਂ ਦੇ ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਚਾਰਾਂ ਕਾਰਣ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ, ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਸੇਖੋਂ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਆਖਿਰੀ ਦਮ ਤੱਕ ਨਾਰਾਜ਼ ਰਹੀ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦਾ ਵਾਈਸ-ਚਾਂਸਲਰ ਨਿਯੁਕਤ ਹੋਇਆ, ਤਾਂ ਉਸ ਦੌਰਾਨ ਕਈ ਵਾਰ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਕਿ ਮੈਂ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵੱਲੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਨੂੰ ਉੱਚੇ ਤੋਂ ਉੱਚਾ ਸਨਮਾਨ ਦੇਵਾਂ; ਕਈ ਸੁਨੇਹੇ ਭੇਜੇ; ਪਰ ਕਦੇ ਵੀ ਹੁੰਗਾਰਾ ਨਾ ਮਿਲਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਹਮੇਸ਼ਾ ਅਫ਼ਸੋਸ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਜਲੰਧਰ ਦੀ ਆਪਣੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲੋਂ ਮੈਂ ਡਲਹੌਜ਼ੀ ਵਿਖੇ ਕੈਨਟੋਨਮੈਂਟ ਐਗਜ਼ੀਕਿਊਟਿਵ ਆਫੀਸਰ ਸਾਂ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਡਲਹੌਜ਼ੀ ਵਿਖੇ ਪਰੰਪਰਾ, ਪ੍ਰਯੋਗ ਅਤੇ ਪ੍ਰਗਤੀ ਬਾਰੇ ਸੈਮੀਨਾਰ ਕਰਵਾਇਆ; ਜਿਹਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਗਿਆਨੀ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕੀਤੀ। ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਵੀ ਨਵੀਂ ਲਹਿਰ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਸਨ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਆਪਣੀ ਚੜ੍ਹਤ ਵਿਚ ਸੀ ਅਤੇ ਹਰ ਸਾਲ ਇਕ ਉੱਚ ਪੱਧਰ ਦੀ ਵਿਚਾਰ ਗੋਸ਼ਟੀ ਇਸ ਵਿਭਾਗ ਵੱਲੋਂ ਕਰਵਾਈ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਗੋਸ਼ਟੀ ਵਿਚ ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਬਾਰੇ ਮੇਰੇ ਵਿਚਾਰ, ਗੋਸ਼ਟੀ ਦੇ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰੇ ਦੌਰਾਨ ਸੁਣੇ, ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਅਗਲੇ ਸਾਲ ਦੀ ਵਾਰਸ਼ਿਕ ਗੋਸ਼ਟੀ ਲਈ ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ੀਲਤਾ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ 'ਤੇ ਮੁੱਖ ਭਾਸ਼ਣ ਦੇਣ ਲਈ ਸੱਦਾ ਦਿੱਤਾ; ਪਰ ਨਾਲ ਹੀ ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਹ ਪੇਪਰ ਵੱਡ-ਆਕਾਰੀ ਹੋਵੇ, ਤਾਂ ਕਿ ਇਸ

ਨੂੰ ਪੰਜਾਹ-ਸੱਠ ਸਫ਼ਿਆਂ ਦੀ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਭਾਗ ਵੱਲੋਂ ਛਾਪਿਆ ਜਾ ਸਕੇ। ਨਵੀਂ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤਕ ਅਸਟੈਬਲਿਸ਼ਮੈਂਟ ਵਲੋਂ ਇਹ ਪਹਿਲੀ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਸੀ, ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉੱਤਰੀ ਖੇਤਰ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਵਿਚ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਗੋਸ਼ਟੀਆਂ ਦਾ ਸਿਲਸਿਲਾ ਆਰੰਭ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਦੋ-ਤਿੰਨ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਨਵੀਂ ਕਵਿਤਾ ਉੱਤਰੀ ਖੇਤਰ ਦੀਆਂ ਤਕਰੀਬਨ ਸਾਰੀਆਂ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਦੇ ਐਮ.ਏ. (ਪੰਜਾਬੀ ਕੋਰਸ) ਵਿਚ ਸਮਿਲਤ ਹੋ ਗਈ। ਨਵੀਂ ਅਰਥਾਤ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ੀਲ ਕਵਿਤਾ ਬਾਰੇ ਪੀ.ਐੱਚ.ਡੀ. ਦੇ ਬੀਸਿਸ ਵੀ ਖੋਜ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਬਣੇ। ਕੁਰੂਕਸ਼ੇਤਰ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਅਧਿਆਪਕ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਪਵਨ ਸੁਮੀਰ ਨੇ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਬਾਰੇ ਡਾਕਟਰੇਟ ਦੀ ਡਿਗਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ। ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੀ ਅਮਨਦੀਪ ਕੌਰ ਨੇ “ਡਾ.ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਦੀ ਕਵਿਤਾ: ਇਕ ਆਲੋਚਨਾਤਮਿਕ ਅਧਿਐਨ” ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ 'ਤੇ ਪੀ.ਐੱਚ.ਡੀ. ਦੀ ਡਿਗਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਕਹਿਣ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਤੂਫਾਨ ਵਾਂਗੂ ਉੱਠੀ ਇਹ ਲਹਿਰ ਸਮੇਂ ਦੇ ਹਾਣ ਦੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਬਹੁਤ ਛੇਤੀ ਸਥਾਪਤੀ ਦੀ ਸਿਖਰ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਗਈ ਸੀ।

ਡਲਹੌਜ਼ੀ ਗੋਸ਼ਟੀ ਦੌਰਾਨ ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬਹੁਤ ਚੰਗੀ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖੀ: ‘ਨਰਸਿੰਗ ਘਰ ਤੋਂ ਹਰਿਮੰਦਰ ਤੱਕ’। ਇਹ ਕਵਿਤਾ ਨਵੀਂ ਲਹਿਰ ਦੇ ਉੱਚ-ਪੱਧਰੀ ਕਾਵਿ ਦਾ ਅੰਗ ਬਣ ਗਈ। ਨਵੀਂ ਲਹਿਰ ਦੇ ਚੜ੍ਹਤ ਦੇ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਿਵ ਕੁਮਾਰ ਬਟਾਲਵੀ ਵੀ ਅਭਿੱਜ ਨਾ ਰਹਿ ਸਕਿਆ, ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀ ਨਿਵੇਕਲੀ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਕਵਿਤਾ ਰਚਦਿਆਂ ਬਹੁਤ ਮਾਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ। ਇਕ ਦਿਨ ਉਹ ਮੇਰੇ ਪਾਸ ਆਇਆ ਤੇ ਆਪਣੇ ਭੋਲੇ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿਚ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ: “ਜਸਬੀਰ, ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ੀਲ ਲਹਿਰ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਬਣਾ ਲੈ।” ਮੈਂ ਕਿਹਾ: “ਸ਼ਿਵ, ਇਹ ਲਹਿਰ ਕੋਈ ਕਲੱਬ ਨਹੀਂ, ਜਿਸ ਦੀ ਮੈਂਬਰਸ਼ਿਪ ਫਾਰਮ ਭਰ ਕੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨੀ ਹੋਵੇ।” ਉਸ ਕਿਹਾ: “ਮੇਰਾ ਮਤਲਬ ਹੈ ਕਿ ਤੂੰ ਮੇਰੇ ਨਵੇਂ ਕਾਵਿ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ ‘ਆਟੇ ਦੀਆਂ ਚਿੜੀਆਂ’ ਦਾ ਮੁੱਖ ਬੰਦ ਲਿਖੇ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਮੈਂ ਪਰੰਪਰਾ ਤੋਂ ਹਟ ਕੇ ਨਵੇਂ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤੇ ਹਨ।” ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸਮਝਾਇਆ ਕਿ ਸ਼ਿਵ ਤੂੰ ਆਪਣੀ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਉੱਚ-ਕੋਟੀ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖ ਰਿਹਾ ਹੈ; ਤੂੰ ਇਸੇ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖਦਾ ਰਹਿ, ਨਵੇਂ ਪ੍ਰਯੋਗ ਸਹਿਜ ਸੁਭਾਏ ਹੀ ਤੇਰੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਆ ਜਾਣਗੇ, ਇਸ ਵਿਚ ਉਚੇਚੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸੁਚੇਤ ਯਤਨ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ। ਪਰ ਸ਼ਿਵ ਬਜਿਦ ਸੀ ਅਤੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ ਕਿ ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵੀ ਤਾਂ ਸੁਚੇਤ ਯਤਨ ਕਰਕੇ ‘ਨਰਸਿੰਗ ਘਰ ਤੋਂ ਹਰਿਮੰਦਰ ਤੱਕ’ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਬਹੁਤ ਸ਼ਲਾਘਾ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ ਉੱਚ-ਪਾਏ ਦਾ ਕਲਾਕਾਰ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਸਫਲ ਕਰਾਫਟਸਮੈਨ ਵੀ ਹੈ। ਇਹ

ਗੱਲ ਸ਼ਿਵ ਦੀ ਸਮਝ ਵਿਚ ਨਾ ਆਈ ਤੇ ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਇਕ ਮਿਸਾਲ ਦੇ ਕੇ ਸਮਝਾਇਆ ਕਿ ਜੇ ਤਰਖਾਣ ਚੰਗਾ ਕਲਾਕਾਰ ਵੀ ਹੋਵੇ ਤੇ ਚੰਗਾ ਕਰਾਫਟਸਮੈਨ ਵੀ, ਤਾਂ ਉਹ ਅਜਿਹਾ ਫ਼ਰਨੀਚਰ ਬਣਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਰਾਜੇ-ਮਹਾਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਮਹਿਲਾਂ ਦੇ ਰਵਾਇਤੀ ਫ਼ਰਨੀਚਰ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਕੰਪਨੀਆਂ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰਾਂ ਲਈ ਨਵੀਂ ਕਿਸਮ ਤੇ ਫ਼ਰਨੀਚਰ ਦਾ ਸੁਚੱਜਾ ਸੁਮੇਲ ਹੋਵੇ। ਸ਼ਿਵ ਝੱਟਪੱਟ ਮੇਰੀ ਗੱਲ ਸਮਝ ਗਿਆ; ‘ਆਟੇ ਦੀਆਂ ਚਿੜੀਆਂ’ ਦਾ ਕਾਵਿ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਤਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਛਪਵਾਇਆ, ਪਰ ਵਾਪਿਸ ਆਪਣੀ ਸ਼ੈਲੀ, ਆਪਣੀ ਵਿਧੀ, ਵੱਲ ਪਰਤ ਗਿਆ।

ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਛੇਵੇਂ ਦਹਾਕੇ ਵਿਚ ਹੀ ਨਵੀਂ ਕਾਵਿ ਲਹਿਰ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰ ਗਈ ਸੀ। ਸੰਨ 1965 ਵਿਚ ਮੈਂ ਪਟਿਆਲੇ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਖੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਉਂਤ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿਭਾਗ ਦਾ ਬਾਨੀ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਨਿਯੁਕਤ ਹੋਇਆ ਸਾਂ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੇ ਵਾਈਸ ਚਾਂਸਲਰ ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਨਾਰੰਗ ਸਨ, ਜੋ ਬਹੁਤ ਦੂਰ-ਅੰਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਸਨ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਮੇਰੇ ਵਿਭਾਗ ਵੱਲੋਂ ਪਾਉਂਟਾ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਨਵੀਂ ਕਵਿਤਾ ਬਾਰੇ ਸੈਮੀਨਾਰ ਕਰਵਾਇਆ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਪੁਰਾਣੀ ਅਤੇ ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੇ ਤਕਰੀਬਨ ਸਾਰੇ ਆਲੋਚਕਾਂ ਅਤੇ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਭਾਗ ਲਿਆ। ਸੈਮੀਨਾਰ ਦੇ ਉਦਘਾਟਨ ਲਈ ਸ਼ਿਮਲੇ ਵਾਲੀ ਇੰਸਟੀਚਿਊਟ ਆਫ਼ ਐਡਵਾਂਸਡ ਸਟੱਡੀਜ਼ ਦੇ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਨਿਹਾਰ ਰੰਜਨ ਰੇਅ ਨੂੰ ਸੱਦਿਆ ਗਿਆ। ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਲੇਖਕ ਅਤੇ ਮਹਿਮਾਨ ਪਹੁੰਚ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਨਿਹਾਰ ਰੰਜਨ ਰੇਅ ਵੀ ਪਧਾਰ ਚੁੱਕੇ ਸਨ; ਗੋਸ਼ਟੀ ਦਾ ਉਦਘਾਟਨ ਅਗਲੀ ਸਵੇਰ ਹੋਣਾ ਸੀ। ਪਹਿਲੀ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਨਾਰੰਗ ਨੇ (ਸਮੇਤ ਨਿਹਾਰ ਰੰਜਨ ਰੇਅ) ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰਦੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਪਾਉਂਟਾ ਸਾਹਿਬ ਬਹੁਤ ਪਵਿੱਤਰ ਅਸਥਾਨ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਗੋਸ਼ਟੀ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵੀ ਲੇਖਕ ਸ਼ਰਾਬ ਨਹੀਂ ਪੀਵੇਗਾ। ਜਦੋਂ ਸਾਰੇ ਪੀ.ਡਬਲਿਊ.ਡੀ. ਦੇ ਗੈਸਟ ਹਾਊਸ ਵਿਖੇ ਰਾਤ ਦੇ ਖਾਣੇ ਦੇ ਵੱਡੇ ਮੇਜ਼ ਦੁਆਲੇ ਇਕੱਠੇ ਹੋਏ, ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਡਾਕਟਰ ਰੇਅ ਦਾ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਕਰ ਰਹੇ ਸਾਂ, ਜੋ ਉਪਰਲੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਠਹਿਰੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਕਈ ਸੁਨੇਹੇ ਭੇਜਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਰੇਅ ਹੱਥ ਵਿਚ ਵਿਸਕੀ ਦਾ ਗਲਾਸ ਫੜੀ ਪੌੜੀਆਂ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਖਾਣੇ ਵਾਲੇ ਕਮਰੇ ਵੱਲ ਆਉਂਦੇ ਨਜ਼ਰ ਆਏ। ਡਾਕਟਰ ਰੇਅ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਵਿਸਕੀ ਦਾ ਗਲਾਸ ਵੇਖਦਿਆਂ ਨਾਰੰਗ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਚੇਹਰੇ ਦਾ ਰੰਗ ਉੜ ਗਿਆ। ਰੇਅ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਫੜਿਆ ਵਿਸਕੀ ਦਾ ਗਲਾਸ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਅਸਟੈਬਲਿਸ਼ਮੈਂਟ ਦੇ ਸਨਮੁੱਖ ਵਿਦਰੋਹ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਸੀ। ਇਸ ਕਿਸਮ ਦਾ ਵਿਦਰੋਹ ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖਕਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਆਪਣੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵਿਅਤਨਾਮ ਵਿਚ ਅਮਰੀਕੀ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਆਕਰਮਣ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਮਿਜ਼ਾਈਲ ਛੱਡਦੇ ਰਹੇ ਹੋਣ ਜਾਂ ਸਾਊਥ ਅਫ਼ਰੀਕਾ

ਵਿਚ ਨਸਲਵਾਦ ਵਿਰੁੱਧ ਸ਼ਬਦ-ਬਾਣ ਚਲਾਉਂਦੇ ਰਹੇ ਹੋਣ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਆਪਣੇ ਆਸ-ਪਾਸ ਅਜਿਹੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਵਾਪਰਨ, ਜਿਹਨਾਂ ਬਾਰੇ ਸਥਾਪਤੀ ਅਥਵਾ ਸਿਸਟਮ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਜੂਝਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੋਵੇ, ਤਾਂ ਉਹ ਮੌਨਧਾਰੀ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ:

ਬੋਲਿ ਸੁਧਰਮੀੜਿਆ ਮੋਨਿ ਕਤ ਧਾਰੀ ਰਾਮ॥

(ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ)

ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ੀਲਤਾ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ਿਤ ਆਧੁਨਿਕਤਾਵਾਦ ਦੀ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦ-ਰੁਮਾਂਸਵਾਦ ਬਾਰੇ ਇਕ ਧਾਰਣਾ ਇਹ ਵੀ ਸੀ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਵੀਆਂ ਦਾ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਵੱਲ ਰਵੱਈਆ ਰੁਮਾਂਟਿਕ ਸੀ, ਅੱਤਭਾਵੁਕ ਸੀ। ਉਹ ਸਾਗਰ ਕਿਨਾਰੇ ਬੈਠ ਤੂਫ਼ਾਨੀ ਲਹਿਰਾਂ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਨ ਲਈ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਮੋਹਰਾ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ। (“ਕੁਛ ਲੋਗ ਕਿਨਾਰੇ ਪਰ ਬੈਠੇ ਤੂਫ਼ਾਂ ਕਾ ਨਜ਼ਾਰਾ ਕਰਤੇ ਹੈਂ”)

ਸਾਡੀ ਕਾਗਜ਼ੀ ਸ਼ੇਰਾਂ 'ਤੇ ਕਟਾਕਸ਼ ਕਰਦਿਆਂ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਕਿਸੇ ਇਕੱ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਇਉਂ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ:

‘ਕੋਈ ਹਰਿਆ ਬੂਟ ਰਹਿਓ ਰੀ?’

ਮੇਰੇ ਵਿਚ ਤਾਂ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਿਆਂ ਵਾਲਾ
ਕੋਈ ਵੀ ਦੈਵੀ ਗੁਣ ਨਹੀਂ
ਫਿਰ ਮੈਨੂੰ ਕਿਉਂ ਢੂੰਡ ਰਹੇ ਹੋ
ਨੀਹਾਂ 'ਚ ਚਿਨਣ ਲਈ?

ਉਹ ਬੋਲੇ:
ਇਹ ਵੇਖਣ-ਵਿਖਾਉਣ ਲਈ ਕਿ
“ਹਾਅ” ਦਾ ਨਾਅਰਾ ਮਾਰਨ ਵਾਲਾ
ਕੋਈ ਜਿਉਂਦਾ ਜਾਗਦਾ ਬਾਕੀ ਹੈ
ਜਾਂ
ਸਭੈ ਤਾਲ ਪੂਰੇ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ
ਰੋਟੀਆਂ ਕਾਰਣ।

ਪਰ ਕਿਧਰੇ-ਕਿਧਰੇ, ਕਦੇ-ਕਦੇ ਕੋਈ ਅਜਿਹੀ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ, ਜੋ “ਕੋਈ ਹਰਿਆ ਬੂਟ ਰਹਿਓ ਰੀ” ਦਾ ਧਰਵਾਸ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਪਾਉਂਟਾ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਗੋਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਵਾਪਸ ਆ ਕੇ ਵਾਈਸ ਚਾਂਸਲਰ ਨਾਰੰਗ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖਕਾਂ ਨਾਲ ਮੀਟਿੰਗ ਕੀਤੀ, ਜੋ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਬਾਰੇ ਚੱਲ ਰਹੇ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ

ਬਾਰੇ ਰੱਖੀ ਗਈ ਸੀ। ਕੁਝ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨੀ ਲਿਖਣ ਅਤੇ ਬੋਲਣ ਵਿਚਕਾਰ ਕੁਦਰਤੀ ਫਰਕ ਨੂੰ ਪਹਿਚਾਣਦਿਆਂ ਲਿਖਤੀ ਪੰਜਾਬੀ ਲਈ ਨਿਯਮਾਂ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦੇ ਰਹੇ ਸਨ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਉਹ ਲੇਖਕ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਧਾਰਣਾ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਬੋਲੇ ਤਿਵੇਂ ਲਿਖੇ। ਵਿਸ਼ਵਾਨਾਥ ਤਿਵਾੜੀ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਦੇ ਵੱਡੇ ਬੁਲਾਰੇ ਸਨ ਅਤੇ ਇਹ ਧਾਰਣਾ ਰੱਖਦੇ ਸਨ ਕਿ ਬੋਲੀ ਜਾਂਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਹੀ ਲਿਖੀ ਜਾਂਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣਾਇਆ ਜਾਵੇ (ਲਿਖਤ ਵਿਚ “ਜਾਂਦਾ ਹੈ” ਨੂੰ “ਜਾਂਦੈ” ਲਿਖਿਆ ਜਾਵੇ)। ਭਾਵੇਂ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ ਮੇਰਾ ਖੇਤਰ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਪਰ ਇਹ ਵਿਸ਼ਾ ਮੇਰੇ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਸੀ ਅਤੇ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਦੀ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੀਤੀ ਦਾ ਪਸਾਰ ਮੇਰੇ ਵਿਭਾਗ ਦਾ ਕਰਤੱਵ ਸੀ ਕਿ ਲਿਖਤ (ਪ੍ਰੋਜ਼) ਵਿਚ, ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ “ਜਾਂਦੈ” ਦੀ ਥਾਂ “ਜਾਂਦਾ ਹੈ” ਲਿਖਿਆ ਜਾਵੇ; ਭਾਵੇਂ ਕਵਿਤਾ, ਕਹਾਣੀ, ਨਾਵਲ ਜਾਂ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ “ਜਾਂਦੈ” ਲਿਖਿਆ ਜਾਵੇ। ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੀ ਇਸ ਪ੍ਰਵਾਨਿਤ ਨੀਤੀ ਦਾ ਉੱਚੇ ਸੂਰੀ ਵਿਰੋਧ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਨਾਰੰਗ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਵਿਰੋਧ ਦਾ ਰੁਖ਼ ਮੇਰੇ ਵਲ ਮੋੜਨ ਲਈ ਪਾਉਂਟਾ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਵਾਪਸੀ ਉਪਰੰਤ ਸੱਦੀ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਝਟਕੇ ਦੇਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੇ ਅਤੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ ਕਿ ਆਹਲੂਵਾਲੀਏ ਨੇ ਪਾਉਂਟਾ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਜੋ ਸੈਮੀਨਰ ਕਰਵਾਇਆ ਹੈ, ਉਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤੇ ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਲੇਖਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਹੀ ਮਹਿਮਾ ਕਰਵਾਈ ਹੈ। ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾਈ ਨੀਤੀ ਬਾਰੇ ਭਾਵੇਂ ਤਿਵਾੜੀ ਲਗਾਤਾਰ ਮੈਨੂੰ ਕੋਸਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਉਸ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿਚ ਨਾਰੰਗ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪਾਉਂਟਾ ਸਾਹਿਬ ਗੋਸ਼ਟੀ ਬਾਰੇ ਕਹੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਭੜਕ ਕੇ ਆਪਣੀ ਕੁਰਸੀ ਤੋਂ ਉੱਠ ਨਾਰੰਗ ਸਾਹਿਬ ਵੱਲ ਉਂਗਲੀ ਕਰਦਿਆਂ ਇਕਦਮ ਬੋਲੇ: “ਨਾਰੰਗ ਸਾਹਿਬ, ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੇ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਨਾਲ ਬਿਲਕੁਲ ਸਹਿਮਤ ਨਹੀਂ ਕਿ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਨੇ ਆਪਣੀ ਮਹਿਮਾ ਵਿਚ ਲੇਖਕਾਂ ਤੋਂ ਲੇਖ ਲਿਖਵਾਏ; ਜੇਕਰ ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਇਕ ਲੇਖ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਨ ਲਈ ਸੱਦਿਆ ਜਾਂਦਾ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਵੀ ਨਵੀਂ ਲਹਿਰ ਦੇ ਮੋਢੀ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਨੂੰ ਬਤੌਰ ਕਵੀ, ਬਤੌਰ ਆਲੋਚਕ, ਆਵੱਸ਼ਕ ਹੀ ਸਤਿਕਾਰਦਾ। ਭਗਵੰਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਠੀਕ ਹੀ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਨੂੰ ਪ੍ਰਯੋਗ-ਪਿਤਾਮਾ ਕਿਹਾ ਹੈ!”

ਤਿਵਾੜੀ ਦਾ ਰਿਣ ਕੁਝ ਹੱਦ ਤੱਕ ਉਤਾਰਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮੈਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਵਿਖੇ ਸਾਲ 1983 ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਵਿਸ਼ਵ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਨਫਰੰਸ ਤੇ ਆਯੋਜਨ ਵੇਲੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਕਾਨਫਰੰਸ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਕਮੇਟੀ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਤਿਵਾੜੀ ਨੂੰ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਜਨਰਲ ਸਕੱਤਰ ਵਜੋਂ ਸੇਵਾ ਮੈਨੂੰ ਸੌਂਪੀ ਗਈ ਸੀ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਕਾਨਫਰੰਸ ਦਾ ਉਦਘਾਟਨ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਦਿੱਲੀ ਵਿਖੇ ਕਾਨਫਰੰਸ ਦੀਆਂ ਜ਼ਬਰਦਸਤ

ਤਿਆਰੀਆਂ ਚੱਲ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਲੇਖਕਾਂ ਦੇ ਵਫ਼ਦ ਪਹੁੰਚ ਰਹੇ ਸਨ, ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਡੈਲੀਗੇਸ਼ਨ ਯੂ.ਕੇ. ਤੋਂ ਆਇਆ ਸੀ। ਕੁੱਝ ਹਊਮੈਂ ਗ੍ਰਸਤ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਅੰਦਰੋਂ ਖੋਰਾ ਲਾ ਰਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਯੂ.ਕੇ. ਦੇ ਡੈਲੀਗੇਸ਼ਨ ਦੇ ਕੁੱਝ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਸੁਰ ਵੀ ਬੇਸੁਰੀ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ; ਉਹ ਆਪਣਾ ਅਲੱਗ ਰਾਗ ਅਲਾਪ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਦਘਾਟਨੀ ਸਵੇਰ ਤੋਂ ਪਹਿਲੋਂ ਦੀ ਸ਼ਾਮ ਤੱਕ ਹਾਲਾਤ ਇਸ ਹੱਦ ਤੱਕ ਵਿਗੜ ਗਏ ਕਿ ਯੂ.ਕੇ. ਦੇ ਡੈਲੀਗੇਸ਼ਨ ਨੇ ਕਾਨਫਰੰਸ ਦੇ ਬਾਈਕਾਟ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰਨ ਦਾ ਮਨ ਬਣਾ ਲਿਆ। ਏਧਰੋਂ ਬਾਗੀ ਅੰਸ਼ਾਂ ਨੇ ਤਾਂ ਕਾਨਫਰੰਸ ਤੇ ਆਡੀਟੋਰੀਅਮ ਵਿਚ ਘੁਸਪੈਠ ਕਰਕੇ ਸਾਰੇ ਬੈਨਰ ਪਾੜ ਦਿੱਤੇ, ਸਟੇਜ ਨੂੰ ਤੋੜ-ਤਾੜ ਦਿੱਤਾ, ਆਡੀਟੋਰੀਅਮ ਦੇ ਬਾਹਰ ਲੱਗੇ ਰੰਗੀਨ ਝੰਡਿਆਂ ਨੂੰ ਉਖਾੜ ਦਿੱਤਾ। ਜਦੋਂ ਤਿਵਾੜੀ ਨੂੰ ਇਸ ਸਾਰੇ ਕੁਕਰਮ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ, ਤਾਂ ਗਹਿਰੇ ਤਣਾਓ ਵਿਚ ਉਹ ਪੰਜਾਬ ਭਵਨ ਵਿਚ, ਜਿਥੇ ਮੈਂ ਠਹਿਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਮੈਨੂੰ ਮਿਲਣ ਆਇਆ। ਉਸ ਨੂੰ ਦਿਲਾਸਾ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਘਬਰਾਉਣ ਦੀ ਕੋਈ ਲੋੜ ਨਹੀਂ, ਤੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖੋ ਕਿ ਉਹ ਉਦਘਾਟਨ ਕਰਨ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰ ਪਹੁੰਚੇ। ਪਰ ਤਿਵਾੜੀ ਦੀ ਇਹ ਵੀ ਘਬਰਾਹਟ ਸੀ ਕਿ ਜੇਕਰ ਯੂ.ਕੇ. ਦੇ ਡੈਲੀਗੇਸ਼ਨ ਨੇ ਬਾਈਕਾਟ ਦੀ ਪ੍ਰੈੱਸ ਸਟੇਟਮੈਂਟ ਦੇ ਦਿੱਤੀ, ਜੋ ਉਦਘਾਟਨ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਛਪ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਬੁਰਾ ਅਸਰ ਪਏਗਾ। ਮੈਂ ਤਿਵਾੜੀ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਯੂ.ਕੇ. ਦਾ ਵਫ਼ਦ ਕਿਸੇ ਵੀ ਹਾਲਾਤ ਵਿਚ ਕਾਨਫਰੰਸ ਦਾ ਬਾਈਕਾਟ ਨਹੀਂ ਕਰੇਗਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਤਾਂ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨਾਲ ਫ਼ੋਟੋਆਂ ਖਿਚਵਾ ਕੇ ਵਾਪਸ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਯੂ.ਕੇ. ਦੀ ਸਥਾਪਤੀ ਤੋਂ ਆਪਣਾ-ਆਪਣਾ ਮੁੱਲ ਵਧਾਉਣਾ ਹੈ; ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਇਹ ਮੌਕਾ ਹੱਥੋਂ ਜਾਣ ਨਹੀਂ ਦੇਣਗੇ। ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਜਾਰੀ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ: “ਤਿਵਾੜੀ, ਕੀ ਤੂੰ ਸੱਚਮੁੱਚ ਸਮਝਦਾ ਹੈਂ ਕਿ ਅਜਿਹੀਆਂ ਕਾਨਫਰੰਸਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਬਾਰੇ ਗੰਭੀਰ ਬਹਿਸਾਂ ਲਈ ਕਰਵਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ- ਸਮੇਤ ਸਾਡੀ ਕਾਨਫਰੰਸ ਦੇ? ਸਾਡੀਆਂ ਕਾਨਫਰੰਸਾਂ, ਗੋਸ਼ਟੀਆਂ, ਸਾਹਿਤਕ ਮਿਲਣੀਆਂ ਵਿਚ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਾਂ ਬੋਲ-ਕਬੋਲ ਕਰੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਾਂ ਫਿਰ ਸਵੈ-ਪ੍ਰਚਾਰ, ਸੈਲਫ਼-ਪ੍ਰੋਜੈਕਸ਼ਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।” ਤਿਵਾੜੀ ਨੇ ਮੇਰੀ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਤਾਂ ਕੋਈ ਜਵਾਬ ਨਾ ਦਿੱਤਾ, ਪਰ ਉਸ ਨੂੰ ਤਸੱਲੀ ਹੋ ਗਈ ਸੀ ਕਿ ਯੂ.ਕੇ. ਦਾ ਡੈਲੀਗੇਸ਼ਨ ਕਾਨਫਰੰਸ ਵਿਚ ਜ਼ਰੂਰ ਭਾਗ ਲਵੇਗਾ (ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਹੋਇਆ)। ਬਾਕੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨਵੇਂ ਸਿਰਿਓਂ ਕਰਨ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਸਿਰ ਲੈ ਲਈ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਵੇਲੇ ਮੈਂ ਜਿਸ ਕਾਰਪੋਰੇਸ਼ਨ ਦਾ ਮੁਖੀ ਸਾਂ ਉਸ ਦਾ ਕਾਫੀ ਅਮਲਾ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਤਾਇਨਾਤ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਸ ਸਾਰੇ ਸਟਾਫ਼ ਨੂੰ ਡਿਊਟੀਆਂ ਵੰਡ ਦਿੱਤੀਆਂ ਅਤੇ ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਨਵੇਂ ਸਿਰਿਓਂ ਤਿਆਰੀਆਂ ਕਰਕੇ ਆਡੀਟੋਰੀਅਮ

ਨੂੰ ਅੰਦਰੋਂ ਬਾਹਰੋਂ ਪਹਿਲਾ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਸਜਾ ਦਿੱਤਾ। ਜਦੋਂ ਸਵੇਰ ਦੇ ਛੇ ਵਜੇ ਤਿਵਾੜੀ ਅਤੇ ਮੈਂ ਆਡੀਟੋਰੀਅਮ ਦਾ ਨਿਰੀਖਣ ਕਰਨ ਲਈ ਗਏ, ਤਾਂ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਤਿਵਾੜੀ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹੰਝੂ ਆ ਰਹੇ ਸਨ। ਤਿਵਾੜੀ, ਜੋ ਉਸ ਵੇਲੇ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਵੀ ਸੀ, ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ: “ਜਸਬੀਰ, ਤੂੰ ਅੱਜ ਮੇਰੀ ਇੱਜ਼ਤ ਬਚਾ ਲਈ ਹੈ।” ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਵੇਲੇ ਵਾਈਸ ਚਾਂਸਲਰ ਨਾਰੰਗ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਰੂ-ਬ-ਰੂ ਤਿਵਾੜੀ ਦੇ ਦਲੇਰਾਨਾ ਸ਼ਬਦ ਯਾਦ ਆ ਰਹੇ ਸਨ।

ਸੁਖਪਾਲਵੀਰ ਸਿੰਘ ਹਸਰਤ ਦੇ ਸ਼ਕਤੀਵਾਦ ਦਾ ਨਿਕਾਸ ਵੀ ਇਕ ਅਭੁੱਲ ਘਟਨਾ ਚੋਂ ਹੋਇਆ। ਬਟਾਲੇ ਵਿਖੇ ਕਾਵਿ-ਸੰਮੇਲਨ ਹੋਇਆ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਸੁਖਪਾਲਵੀਰ ਸਿੰਘ ਹਸਰਤ ਨੂੰ ਸਨਮਾਨਿਆ ਗਿਆ; ਇਕ ਸਨਮਾਨ ਚਿੰਨ੍ਹ ਅਤੇ ਥੈਲੀ ਭੇਟ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਸਨਮਾਨ ਦੀ ਰਸਮ ਤੋਂ ਫ਼ੌਰਨ ਬਾਅਦ ਸਟੇਜ ਪਿੱਛੋਂ ਕੁਝ ਰੌਲਾ-ਗੌਲਾ ਸੁਣਾਈ ਦਿੱਤਾ। ਕੁਝ ਕਵੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਹਸਰਤ ਨਾਲ ਹਾਥੋਪਾਈ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ। ਕਾਰਣ? ਉਹ ਥੈਲੀ ਖੋਲ੍ਹ ਰਹੇ ਸਨ- ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂ? ਸੁਖਪਾਲਵੀਰ ਸਿੰਘ ਹਸਰਤ ਇਕਦਮ ਸਟੇਜ 'ਤੇ ਪਰਤ ਆਇਆ ਤੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ: “ਵੇਖੋ, ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ੀਲ ਲਹਿਰ ਦੇ ਇਕ ਮਹਾਨ ਕਵੀ ਨਾਲ ਪੁਰਾਣੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੇ ਲਘੂ ਕਵੀ ਕਿਵੇਂ ਹਾਥੋਪਾਈ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਜ਼ਾਹਿਰ ਹੈ ਕਿ ਹੁਣ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਅੱਜ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੈਂ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ੀਲ ਕਵਿਤਾ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਜਾ ਕੇ ਸ਼ਕਤੀਵਾਦੀ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖਣ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰਦਾ ਹਾਂ।” ਜੇਕਰ ਬਟਾਲੇ ਵਿਖੇ ਹਾਥੋਪਾਈ ਦਾ ਇਹ ਹਾਦਸਾ ਨਾ ਹੋਇਆ ਹੁੰਦਾ, ਤਾਂ ਸ਼ਾਇਦ ਹਸਰਤ ਦੇ ਸ਼ਕਤੀਵਾਦ ਦਾ ਅਵਤਰਨ ਹੀ ਨਾ ਹੁੰਦਾ। ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸਿੱਖ ਵਿਦਵਾਨ ਸਿਰਦਾਰ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਕਿਹਾ ਕਰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਕਾਰਲ ਮਾਰਕਸ ਦੀ ਪਿੱਠ ਦੇ ਨਿਚਲੇ ਹਿੱਸੇ ਹੇਠਾਂ, ਯਾਨੀ ਪੱਟਾਂ 'ਤੇ, ਫੋੜੇ ਲਾਇਲਾਜ ਬਣ ਚੁੱਕੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਹ ਬੜੀ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਨਾਲ ਕੁਰਸੀ 'ਤੇ ਬੈਠ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਕਾਰਣ ਕਾਰਲ ਮਾਰਕਸ ਇਹ ਦ੍ਰਿੜ ਇਰਾਦਾ ਕਰ ਬੈਠਾ ਸੀ ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਇਹ ਫੋੜੇ ਮੈਨੂੰ ਟਿਕਣ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੇ; ਮੈਂ ਵੀ ਇਸ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਨਿਜ਼ਾਮ ਨੂੰ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਫੋੜੇ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਹਨ, ਟਿਕਣ ਨਹੀਂ ਦੇਵਾਂਗਾ। ਸਿਰਦਾਰ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕਹਿਣ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਅਕਸਰ ਵੱਡੀਆਂ-ਵੱਡੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਬਹੁਤ ਛੋਟੀਆਂ-ਛੋਟੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਪੈਦਾਵਾਰ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਜੇਕਰ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਾ ਸਿਧਾਰਥ ਗੌਤਮ ਮਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਬੀਮਾਰੀ, ਗੁਰਬਤ, ਬ੍ਰਿਧ-ਅਵਸਥਾ ਅਤੇ ਮੌਤ ਦੇ ਦ੍ਰਿੜ ਨਾ ਵੇਖਦਾ; ਤਾਂ ਸ਼ਾਇਦ ਉਹ ਸ਼ਾਹੀ ਜੀਵਨ ਛੱਡ ਕੇ ਨਵੇਂ ਬੋਧ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਵਿਚ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿਚ ਵਾਸਾ ਨਾ ਕਰਦਾ। ਜੇਕਰ ਮੋਹਨਦਾਸ ਕਰਮ ਚੰਦ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਸਾਊਥ ਅਫ਼ਰੀਕਾ ਵਿਖੇ ਕੋਈ ਨਸਲਵਾਦੀ ਗੋਰਾ ਰੇਲ ਦੇ ਫਸਟ ਕਲਾਸ ਡੱਬੇ 'ਚੋਂ ਧੱਕੇ ਮਾਰ ਕੇ ਨਾ ਕੱਢਦਾ, ਤਾਂ ਸ਼ਾਇਦ ਦੁਨੀਆਂ ਨੂੰ 'ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ'

ਨਸੀਬ ਨਾ ਹੁੰਦਾ। ਕਈ ਵਾਰ ਮੈਂ ਵੀ ਸੋਚਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਜੇਕਰ ਆਪਣੇ ਕਾਲਜ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਮੈਂ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਜਾਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਵਰਗੀ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖ ਸਕਦਾ ਹੁੰਦਾ (ਜਿਸ ਦਾ ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਯਤਨ ਕੀਤਾ), ਤਾਂ ਸ਼ਾਇਦ ਮੇਰਾ ਰੁਜ਼ਾਨ ਨਵੀਂ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖਣ ਵੱਲ ਨਾ ਹੁੰਦਾ।

ਕਾਵਿ-ਮੁਲਾਂਕਣ ਲਈ ਜਿੰਨੇ ਮਰਜ਼ੀ-ਪੱਛਮੀ ਜਾਂ ਪੂਰਬੀ-ਆਲੋਚਨਾ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਘੜ ਲਏ ਜਾਣ ਪਰ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਤਿੰਨ-ਸ਼ਬਦੀ ਸੰਬੋਧ-ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਮੋੜ- ਦਾ ਕੋਈ ਮੁਕਾਬਲਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਸੰਬੋਧ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਦਮਾਨ ਹੈ ਕਿ ਸਾਹਿਤਕ ਧਾਰਾ ਨਦੀ-ਧਾਰਾ ਵਾਂਗ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਈ ਮੋੜ ਆਉਂਦੇ ਹਨ, ਕਈ ਉਤਾਰ-ਚੜ੍ਹਾਅ ਆਉਂਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਨਦੀ ਦਾ ਨਿਰੰਤਰ ਵਹਾਓ ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਹਸਤੀ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਹੈ। ਪਰ ਅਸੀਂ ਸਾਹਿਤਕ ਧਾਰਾ ਦੇ ਮੋੜਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਤੋਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕਰਕੇ ਵੇਖਦੇ ਹਾਂ, ਖੰਡਿਤ ਕਰਕੇ ਵੇਖਦੇ ਹਾਂ; ਹਰੇਕ 'ਖੰਡ' ਦੇ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਲਈ ਚਿਹਨ-ਚੱਕਰ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਾਂ। ਇਹੋ ਹਾਲ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦੀ ਨਵੀਂ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਅਤੇ ਰੋਮਾਂਸਵਾਦੀ ਕਵਿਤਾ, ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਕਵਿਤਾ, ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦੀ-ਆਧੁਨਿਕਤਾਵਾਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਹੋਇਆ ਹੈ; ਭਾਵੇਂ ਸਾਡੇ ਆਲੋਚਕਾਂ ਨੇ ਪੱਛਮ ਤੋਂ ਆਲੋਚਨਾ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਉਧਾਰੀਆਂ ਲੈਣ ਵਿਚ ਕੋਈ ਕਸਰ ਨਹੀਂ ਛੱਡੀ, ਬਾਵਜੂਦ ਇਸ ਹਕੀਕਤ ਦੇ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਉਧਾਰ ਲਈਆਂ, ਅੱਧ-ਪਚੱਧੀਆਂ ਹਜ਼ਮ ਕੀਤੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ ਨਾਲ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਮੋੜਾਂ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਇਕ ਵੀ ਮੌਲਿਕ ਧਾਰਣਾ ਜਾਂ ਵਿਆਖਿਆ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਸਾਡੇ ਤਕਰੀਬਨ ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਆਲੋਚਕਾਂ ਲਈ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਅਧਿਆਤਮਵਾਦ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਰੋਮਾਂਸਵਾਦੀ ਕਵੀ ਬਾਹਰਮੁਖੀ ਪਦਾਰਥਕ ਯਥਾਰਥਵਾਦ ਦੀ ਤਰਜਮਾਨੀ ਕਰਦੇ ਹਨ; ਆਧੁਨਿਕਤਾਵਾਦੀ-ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦੀ ਕਵੀ ਅੰਤਰਮੁਖੀ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸਾਂਚੇ-ਬੱਧ ਆਲੋਚਨਾ ਸਾਂਚੇ-ਬੱਧ ਧਾਰਣਾਵਾਂ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਜਾਣੇ ਅਸਮਰੱਥ ਹੈ। ਪਿਛਲੇ ਕੁਝ ਦਹਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਕਈ ਪੱਛਮੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ-ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਰੂਪਵਾਦ (ਰੂਸੀ/ਅਮਰੀਕੀ), ਸੰਰਚਨਾਵਾਦ, ਭਾਸ਼ਾਈ ਚਿੰਨ੍ਹ ਵਿਗਿਆਨ, ਉੱਤਰ-ਸੰਰਚਨਾਵਾਦ, ਵਿਰਚਨਾਵਾਦ, ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕਤਾਵਾਦ- ਦਾ ਮਿਲਗੋਭਾ ਹੀ ਪਰੋਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਥੇ ਸੰਰਚਨਾਵਾਦ ਅਤੇ ਉੱਤਰ-ਸੰਰਚਨਾਵਾਦ ਬਾਰੇ, ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਆਲੋਚਨਾ ਵਿਚ ਪਿਛਲੇ ਦਹਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਕਰ ਚੱਲਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਸੰਕੇਤਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੁਝ ਸ਼ਬਦ ਲਿਖਣੇ ਉਚਿਤ ਹੋਣਗੇ।

ਸੰਰਚਨਾਵਾਦ ਅਤੇ ਕੁਝ ਹੱਦ ਤੱਕ ਉੱਤਰ-ਸੰਰਚਨਾਵਾਦ ਦਾ ਬਲ ਇਸ ਨੁਕਤੇ 'ਤੇ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਨਿਊਟਨਵਾਦੀ ਫਲਸਫੇ ਅਨੁਸਾਰ (ਪਦਾਰਥਕ)

ਯਥਾਰਥ ਦੀ ਮੁੱਢਲੀ ਆਖੰਡ ਇਕਾਈ ਅਣੂ ਹੈ, ਇਸ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਚੱਲ ਕੇ ਨਵ-ਚਿੰਤਨ ਅਨੁਸਾਰ ਭੌਤਿਕ ਜਾਂ ਪ੍ਰਾਭੌਤਿਕ ਯਥਾਰਥ ਦੀ ਮੁੱਢਲੀ ਵਿਚਾਰ-ਇਕਾਈ ਸੰਰਚਨਾ ਹੈ। ਹਰ ਖੇਤਰ ਵਿਚ, ਭਾਵੇਂ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ, ਭਾਸ਼ਾ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਸਾਹਿਤ, ਸਭਿਆਚਾਰ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਆਰਥਿਕ-ਸਮਾਜਿਕ ਬਣਤਰ ਸੰਰਚਨਾ ਹੀ ਮੁੱਢਲੀ ਇਕਾਈ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਰਚਨਾ ਇਕ ਸੰਰਚਨਾ ਹੈ ਤੇ ਸੰਰਚਨਾ ਵਜੋਂ ਹੀ ਇਸੇ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਰਚਨਾ ਦਾ ਸੰਦਰਭ-ਮੂਲਕ (Context-oriented) ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਪਾਠ-ਮੂਲਕ (Text-oriented) ਵਿਆਖਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਉਹਦੀ ਟੈਕਸਟ ਨੂੰ, ਸਿਰਫ਼ ਸਮਾਜਕ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸੰਦਰਭਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਨਹੀਂ ਵਿਛੋੜਿਆ ਜਾਂਦਾ, ਸਗੋਂ ਰਚਨਹਾਰ ਤੋਂ, ਰਚਨਹਾਰ ਦੇ ਮਨੋਰਥ ਤੋਂ, ਰਚਨਹਾਰ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਤੋਂ ਵੀ ਵਿਯੋਗਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਰਚਨਾਵਾਦ ਤਾਂ ਰਚਨਾ ਦੇ ਕੇਂਦਰੀ ਬਿੰਦੂ ਨੂੰ ਹਾਸ਼ੀਏ 'ਤੇ ਲਿਜਾ ਕੇ ਇਸ ਦੀ ਥਾਂ 'ਤੇ ਨਾਮ-ਮਾਤਰ ਸੰਕੇਤਾਂ ਜਾਂ ਅਰਥ-ਸੰਕੇਤਾਂ ਨੂੰ ਬਿਠਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਧਾਰਾ ਦੇ ਆਲੋਚਕ ਤਾਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੀ, “ਅੱਜ ਆਖਾਂ ਵਾਰਸ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ” ਨਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨ ਤੱਕ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ 1947 ਵਿਚ ਦੇਸ਼ ਵੰਡ ਵੇਲੇ ਦੀ ਤ੍ਰਾਸਦੀ ਦੇ ਦਰਦ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪ੍ਰਗਟਾ ਰਹੀ (ਜੋ ਤ੍ਰਾਸਦੀ ਇਸ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਬਿੰਦੂ ਹੈ) ਸਗੋਂ ਉਹ ਹਾਸ਼ੀਏ 'ਤੇ ਜਾ ਕੇ ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚਲੇ “ਕਿਤਾਬ-ਏ-ਇਸ਼ਕ” ਦੇ ਜ਼ਿਕਰ ਨੂੰ ਪਕੜ, ਹੀਰ ਦੇ ਸਹੁਰੇ ਘਰੋਂ ਰਾਝੇ ਨਾਲ ਭੱਜ ਜਾਣ ਦੀ ਗਾਥਾ ਨਹੀਂ ਆਪਣੇ ਵਿਆਹੁਤਾ (ਗ੍ਰਹਿਸਥੀ) ਜੀਵਨ ਤੋਂ ਭਾਂਝ ਨੂੰ ਹੱਕ-ਬਜਾਨਬ ਠਹਿਰਾ ਰਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਅਰਥ-ਚੇਤਨ ਵਿਚ ਰਮ ਰਹੀ ਗਿਲਟ (Guilt) ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਭਾਲ ਰਹੀ ਹੈ।

ਸੰਰਚਨਾਵਾਦੀ/ਉੱਤਰ-ਸੰਰਚਨਾਵਾਦੀ ਆਲੋਚਕ ਕਿਸੇ ਵੀ ਰਚਨਾ, ਖ਼ਾਸਕਰ ਸਿਰਜਣਾਤਮਕ ਰਚਨਾ, ਵਿਚ ਵਸਤੂ ਅਤੇ ਰੂਪ ਦਾ ਦਵੈਤ ਨਹੀਂ ਸਵੀਕਰਦੇ, ਕਿਉਂਕਿ ਸੰਰਚਨਾ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਰਚਨਾ ਅਖੰਡ ਤੱਤਾਂ ਦੀ ਅੰਤਰ-ਸੰਬੰਧਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਰਚਨਾ ਦੇ ਅਰਥ ਅੰਦਰੂਨੀ ਅੰਤਰ-ਸੰਬੰਧਤਾ ਵਿਚ ਹੀ ਨਿਹਿਤ ਹਨ, ਕਿਸੇ ਬਾਹਰੀ ਪਰਿਪੇਖ ਵਿਚ ਨਹੀਂ; ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਪਰਿਪੇਖ ਜਾਂ ਸੰਦਰਭ ਸਭਿਆਚਾਰਕ, ਸਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਕ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਇਤਿਹਾਸਕ, ਕਿਉਂਕਿ ਹਰੇਕ ਸੰਰਚਨਾ ਆਤਮ-ਸੰਕੇਤਕ (Self-referential) ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਣ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਰਚਨਾ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਆਂਤਰਿਕ ਸੰਜੋਗ ਤੋਂ, ਅਥਵਾ ਸੰਜੋਗਿਤ ਚਿਹਨਾਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਵੱਖਰੇਪਨ ਤੋਂ, ਅਰਥ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਨਾ ਕਿ ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਕਿਸੇ ਵੱਖਰੀ ਜਾਂ ਬਾਹਰੀ ਵਸਤ ਤੋਂ, ਜਿਹਦਾ ਕਿ

ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਕੇਵਲ ਨਾਮਕਰਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਅਕਸਰ ਇਹ ਮਿਸਾਲ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਵਰਤੇ ਸ਼ਬਦ 'ਰੁੱਖ' ਦਾ ਅਰਥ ਅਤੇ ਰਹੱਸ ਸੰਰਚਨਾ ਅੰਦਰਲੇ ਦੂਸਰੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਸੰਜੋਗ 'ਚ ਹੀ ਵਿਦਮਾਨ ਹੈ; ਨਾ ਕਿ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਨ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਧਰਤ 'ਤੇ ਉੱਗੇ ਰੁੱਖ ਵਿਚ। ਦੂਸਰੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਧਾਰਣਾ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਚਿਹਨ ਦੇ ਦੋ ਪਹਿਲੂ ਹਨ: ਚਿਹਨਕ (signifier) ਅਤੇ ਚਿਹਨਤ (signified)। ਦੋਹਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਬਾਹਰੀ ਸਬੰਧੀ ਸੰਬੰਧ ਹੈ। ਚਿਹਨ ਵਿਚ ਚਿਹਨਕ, ਚਿਹਨਤ ਦੀ ਯਥਾਰਥਿਕਤਾ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅੰਜਨਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਚਿਹਨਕ ਅਤੇ ਚਿਹਨਤ ਵਿਚਕਾਰ 'ਦੂਈ' ਦੀ ਪਾਲ ਬਣੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ('ਕਿਵ ਤੁਟੈ ਪਾਲਿ' ਦਾ ਜਵਾਬ ਸੰਰਚਨਾਵਾਦ ਜਾਂ ਉੱਤਰ-ਸੰਰਚਨਾਵਾਦ ਪਾਸ ਨਹੀਂ)। ਸੰਰਚਨਾਵਾਦ ਅਥਵਾ ਉੱਤਰ-ਸੰਰਚਨਾਵਾਦ ਕਾਂਤਵਾਦੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾਸਿਕਵਾਦ (Kantian phenomenism) ਦੀ ਪਿੱਠਭੂਮੀ ਵਿਚ ਹੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕਾਂਤ ਅਨੁਸਾਰ ਗ੍ਰਹਿਣ-ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿਚ ਮਨ ਦੇ ਪੂਰਬਲੇ ਸੰਬੰਧਾਂ (a priori categories) ਦਾ "ਅਪਣੇ-ਆਪ ਵਿਚ ਯਥਾਰਥ" ਉਪਰ ਅਧਿਆਸ (superimposition) ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਸੀਂ "ਆਪਣੇ-ਆਪ ਵਿਚ ਯਥਾਰਥ" (thing-in-itself) ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਭਾਸਿਕ ਰੂਪ ਜਾਂ ਰੂਪਾਂਤਰਨ ਵੇਖਦੇ ਹਾਂ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਨ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਹੀ ਹਕੀਕੀ ਯਥਾਰਥ ਮੰਨ ਲੈਂਦੇ ਹਾਂ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ ਅਸੀਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਨ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਹਰ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਸਮੇਂ ਅਤੇ ਸਥਾਨ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਵੇਖਦੇ ਹਾਂ ਪਰ ਕਾਂਤ ਅਨੁਸਾਰ ਸਮਾਂ ਅਤੇ ਸਥਾਨ ਤਾਂ ਮਨ ਦੇ ਪੂਰਬਲੇ ਸੰਬੰਧ ਹਨ, ਜੋ ਗ੍ਰਹਿਣ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿਚ ਮਨ (Subject) "ਆਪਣੇ-ਆਪ-ਵਿਚ ਵਸਤ" (Object-in-itself) ਨੂੰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ; ਜਿਸ ਕਾਰਣ ਪ੍ਰਤਿਭਾਸਿਕ, ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਨ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਸਮੇਂ ਅਤੇ ਸਥਾਨ ਵਿਚ ਸੁਵਿਵਸਥਿਤ ਵੇਖਦੇ ਹਾਂ। ਪਰ "ਆਪਣੇ-ਆਪ-ਵਿਚ ਯਥਾਰਥ" ਤਕ ਮਾਨਸਿਕ ਗ੍ਰਹਿਣ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੀ ਪਹੁੰਚ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਕੇਵਲ ਇਹ ਹੀ ਮਿੱਥਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗ੍ਰਹਿਣਕਾਰੀ ਮਨ ਤੋਂ ਬਾਹਰ "ਆਪਣੇ-ਆਪ-ਵਿਚ ਯਥਾਰਥ" ਜਾਂ ਯਥਾਰਥ-ਵਸਤੂਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਮਨ ਅਣੂ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਾਪਤ (ਰੇਤ ਦੇ ਕਿਣਕਿਆਂ ਵਾਂਗ) ਇੰਦ੍ਰਿਆਵੀ ਸਾਮੱਗਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਸਾਮੱਗਰੀ ਨੂੰ ਪੂਰਬਲੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਵਿਚ ਸੁਵਿਵਸਥਿਤ ਕਰਕੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਨ ਸੰਸਾਰ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਰੇਤ ਦੇ ਕਿਣਕਿਆਂ ਨੂੰ ਸੀਮਿਟ ਸੰਰਚਨਾ ਦਾ ਰੂਪ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਤਿਭਾਸਿਕਵਾਦ ਦਾ ਅੱਗੋਂ ਕਈ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਰੈਡੀਕਲ ਇੰਮਪੀਰਿਸਿਜ਼ਮ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨ ਅਣੂਰੂਪੀ (ਰੇਤ ਦੇ ਕਿਣਕਿਆਂ ਵਾਂਗ) ਇੰਦ੍ਰਿਆਵੀ ਸਾਮੱਗਰੀ ਗ੍ਰਹਿਣ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਸਗੋਂ ਇਹ ਸਾਮੱਗਰੀ ਆਪਣੇ-ਆਪ, ਅਪਣੀ ਸ਼੍ਰੈ-ਲੀਲਾ ਨਾਲ, ਆਪਣੇ ਅੰਤਰ-ਸੰਬੰਧਾਂ ਵਿਚ

ਸੁਵਿਵਸਥਿਤ ਹੋ ਕੇ ਇਕ ਪਰਸੈਪਸ਼ਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ (ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਕਿਸੇ ਪੇਂਟਿੰਗ ਨੂੰ ਵੇਖਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਉਸਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਪਰਸੈਪਸ਼ਨ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦੇ ਹਾਂ; ਨਾ ਕਿ ਰੰਗਾਂ, ਲਕੀਰਾਂ, ਬਿੰਦੀਆਂ, ਗੋਲਾਈਆਂ ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਅਣੂ-ਰੂਪੀ ਸੈਸ਼ਨਜ਼ ਜਾਂ ਸੈਂਸ-ਡੇਟਾ)। ਪ੍ਰਾਪਤ ਪਰਸੈਪਸ਼ਨਜ਼ ਹੀ ਰਲ-ਮਿਲ ਕੇ ਪ੍ਰਤਿਭਾਸਿਕ ਸੰਸਾਰ ਉਪਜਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗ੍ਰਹਿਣ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿਚ ਕਾਂਤਵਾਦੀ ਪੂਰਬਲੇ ਸਬੰਧਾਂ ਦੀ ਆਵੱਸ਼ਕਤਾ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ। ਜੇ ਰੋਲ ਕਾਂਤ ਨੇ ਪੂਰਬਲੇ ਸਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਤਕਰੀਬਨ ਅਜਿਹਾ ਰੋਲ ਹੀ ਸੰਰਚਨਾਵਾਦੀ, ਉੱਤਰ-ਸੰਰਚਨਾਵਾਦੀਆਂ ਨੇ, ਭਾਸ਼ਾਈ-ਸੰਰਚਨਾਵਾਂ, ਚਿਹਨਾਂ, ਮਿੱਥਾਂ ਆਦਿ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲਤਾ ਰਾਹੀਂ ਭਾਸ਼ਾ ਆਪਣਾ ਸੰਸਾਰ ਘੜਦੀ ਹੈ, ਜਿਹਦਾ ਬਾਹਰੀ ਯਥਾਰਥ ਨਾਲ ਵਾਸਤਵਿਕ ਰਿਸ਼ਤਾ ਨਹੀਂ, ਕੇਵਲ ਸਬੰਧੀ ਰਿਸ਼ਤਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਸਸਿਊਰ (Ferdinand de Saussure) ਨੇ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਰੂਪ (form) ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਪੱਖ ਤੋਂ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸ਼ਬਦ, ਚਿਹਨ ਜਾਂ ਵਿਸ਼ਾਲ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸੰਰਚਨਾ ਬਾਹਰੀ ਯਥਾਰਥਿਕ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਜਾਂ ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬ ਨਹੀਂ। ਦੂਸਰੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਭਾਸ਼ਾ ਜੋ ਚਿਹਨਕ੍ਰਿਤ ਰੂਪਾਂਤਰਣ ਵਿਅਕਤ ਕਰਦੀ ਹੈ ਉਹ ਯਥਾਰਥਿਕਤਾ ਦੀ ਤਸਵੀਰ, ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਜਾਂ ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬ ਨਹੀਂ। ਇਸੇ ਲਈ ਸੰਰਚਨਾਵਾਦੀਆਂ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਹੱਦ ਤੱਕ ਉੱਤਰ-ਸੰਰਚਨਾਵਾਦੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਰਚਨਾ ਦੇ ਅਰਥ ਸੰਰਚਨਾ ਦੀ ਅੰਦਰਲੀ ਅੰਤਰ-ਸਬੰਧਤਾ ਵਿਚ ਰਮ ਰਹੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ; ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬਾਹਰੀ ਪਰਿਪੇਖਾਂ ਜਾਂ ਸੰਦਰਭਾਂ-ਸਭਿਆਚਾਰਕ, ਆਰਥਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ, ਇਤਿਹਾਸਕ ਆਦਿ ਨਾਲ- ਕੋਈ ਸਰੋਕਾਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਪ੍ਰਤਿਭਾਸਿਕਵਾਦ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਰੂਪ ਨੂੰ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ *Marxism and Contemporary Reality* ਵਿਚ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ *historicist phenomenism* ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਅਨੁਸਾਰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕੈਟਾਗਰੀਜ਼ ਰਾਹੀਂ ਅਸੀਂ ਇੰਦ੍ਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ, ਇੰਦ੍ਰਿਆਵੀ ਸਮੱਗਰੀ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਨ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਸਿਰਜਦੇ ਹਾਂ, ਉਹ ਕੈਟਾਗਰੀਜ਼ ਨਾ ਤਾਂ ਮਨ ਦੇ ਪੂਰਬਲੇ ਸੰਕਲਪ ਹਨ ਨਾ ਕਿ ਉਹ “ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਪਦਾਰਥ” (Object) ਦੇ ਆਂਤਰਿਕ ਗੁਣ ਜਾਂ ਸਬੰਧ ਹਨ। ਇਹ ਕੈਟਾਗਰੀਜ਼ ਤਾਂ ਗ੍ਰਹਿਣ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿਚ ਗ੍ਰਹਿਣਕਾਰ ਅਤੇ ਗ੍ਰਹਿਣ-ਵਸਤੂ ਦੇ ਸੰਯੋਗ ’ਚੋਂ ਉਪਜਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਪ੍ਰਤਿਭਾਸਿਕ ਯਥਾਰਥ ਅਤੇ “ਆਪਣੇ-ਆਪ-ਵਿਚ ਯਥਾਰਥ” ਵਿਚ ਕੋਈ ਦੂਈ ਜਾਂ ਦੀਵਾਰ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ। ਦੂਸਰੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਅਜਿਹੀਆਂ ਕੈਟਾਗਰੀਜ਼ ਰਾਹੀਂ ਨਿਰਾਕਾਰ ਯਥਾਰਥ ਸਾਕਾਰ (ਪ੍ਰਤਿਭਾਸਿਕ) ਯਥਾਰਥ ਰਾਹੀਂ ਸਾਪੇਖਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ ਮਨੁੱਖਤ੍ਵ ਦਾ ਨਿਰਾਕਾਰ ਮੂਲ ਪਿਤਾ, ਪੁੱਤਰ,

ਭਰਾ, ਮਿੱਤਰ, ਆਦਿ, ਵਿਚ ਸਾਕਾਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤੱਖ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਗ੍ਰਹਿਣਕਾਰ (Subject) ਅਤੇ ਗ੍ਰਹਿਣ-ਵਸਤ (Object) ਦੇ ਆਪਸੀ ਰਿਸ਼ਤੇ (Subject-Object relations) ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨਾਲ ਪਰਿਵਰਤਿਤ ਹੁੰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ 'ਚੋਂ ਉਪਜੀਆਂ ਕੈਟਾਗਰੀਜ਼ ਵੀ ਬਦਲਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ੀਲ ਆਲੋਚਨਾ ਨੇ ਵੀ ਸਿਰਜਣਾਤਮਕ ਰਚਨਾ ਦੇ ਵਸਤੂ ਅਤੇ ਰੂਪ ਦੇ ਦਵੈਤ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਰਚਨਾ ਦੀ ਸ੍ਵੈ-ਗੋਚਰਤਾ ਤੇ ਬਲ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਪਰ ਇਸ ਸ੍ਵੈ-ਗੋਚਰਤਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਵੱਖਰੇ ਅਤੇ ਬਾਹਰੀ ਪਰਿਪੇਖਾਂ ਅਤੇ ਸੰਦਰਭਾਂ ਤੋਂ ਵੱਖ ਕਰਕੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਵੇਖਿਆ; ਸਗੋਂ ਬਾਹਰੀ ਪਰਿਪੇਖਾਂ ਅਤੇ ਸੰਦਰਭਾਂ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ 'ਤੇ ਬਲ ਦਿੱਤਾ ਸੀ; ਇਹ ਨੁਕਤਾ ਵੀ ਉਠਾਇਆ ਸੀ ਕਿ ਬਾਹਰੀ ਪਰਿਪੇਖਾਂ ਅਤੇ ਸੰਦਰਭਾਂ ਵਿਚ ਪਰਿਵਰਤਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ੀਲ ਆਲੋਚਨਾ ਨੇ ਵਸਤੂ ਅਤੇ ਰੂਪ ਦੇ ਅਦਵੈਤ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਨੂੰ, ਜਾਂ ਦੂਸਰੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਸਿਰਜਣਾਤਮਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ (ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਵਸਤੂ ਅਤੇ ਰੂਪ ਇਕਾਗਰ ਸੂਰਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੇ ਹਨ) Mode of Perception ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਸੀ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਅਨੁਭਵ-ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ, ਪ੍ਰਤੱਖਣ-ਵਿਧੀਆਂ (Mode of Perception) ਨੂੰ ਮੁਲਾਂਕਣ ਅਤੇ ਆਲੋਚਨਾ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਤਿਹਾਸ-ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਉਤਪਾਦਨ ਵਿਧੀ (Mode of Production) ਵਿਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆਉਣ ਨਾਲ ਆਰਥਿਕ ਬਣਤਰ, ਉਤਪਾਦਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ, ਕੁਝ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੀ ਭੂਮਿਕਾ ਸਾਹਿਤਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿਚ ਅਨੁਭਵ-ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ, ਪ੍ਰਤੱਖਣ-ਵਿਧੀਆਂ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਨਵਾਂ ਯਥਾਰਥ ਨਵੀਆਂ ਅਨੁਭਵ-ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ, ਪ੍ਰਤੱਖਣ-ਵਿਧੀਆਂ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਜਦੋਂ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਨਾਗਰਿਕ-ਉਦਯੋਗਵਾਦੀ ਸਭਿਅਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਨਾਲ ਨਵੇਂ ਯਥਾਰਥ ਦਾ ਆਗਮਨ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਇਹ ਅਵੱਸ਼ਕ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਨਵੀਆਂ ਅਨੁਭਵ-ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ, ਪ੍ਰਤੱਖਣ-ਵਿਧੀਆਂ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ ਜਾਵੇ- ਇਹ ਸੀ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ੀਲਤਾ ਦਾ ਆਧਾਰ। ਅਜੋਕੀ ਆਲੋਚਨਾ ਦੇ ਸੰਕਟ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਆਉਣ ਲਈ ਨਵੇਂ ਸਿਰਿਓਂ ਮੋਡ ਆੱਫ ਪਰਸੈਪਸ਼ਨ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਨਾ ਹੋਵੇਗਾ, ਅਰਥਾਤ ਸਿਸਟਮ-ਮੁਖੀ ਸੋਚ (systems thinking) ਅਤੇ ਸਰਗੁਣ ਸਮੂਹ-ਅੰਦਰ-ਸਮੂਹ (Wholes-within-Wholes) ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਕੇਂਦਰੀ-ਬਿੰਦੂ ਬਣਾਉਣਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਆਧੁਨਿਕ ਬੋਧ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਕਲਪਾਂ ਦੇ ਵਿਸਥਾਰ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਇਕ ਵੱਖਰੇ, ਨਵੇਂ ਪੂਰਨੇ ਪਾਉਂਦੇ, ਲੇਖ ਵਿਚ ਕਰਾਂਗਾ।

ਕੁਝ ਮਹੀਨੇ ਪਹਿਲੋਂ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਵਿਖੇ ਅਵਤਾਰ ਜੰਡਿਆਲਵੀ ਨਾਲ ਫੋਨ 'ਤੇ ਗੁਫਤਗੂ ਹੋਈ; ਉਹਨੇ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਪੂਰੇ ਦਾ ਪੂਰਾ ਸਿੱਖ ਅਧਿਐਨ ਵੱਲ ਕਿਉਂ ਲੱਗ ਗਿਆ ਹਾਂ? ਇਸ ਗੁਫਤਗੂ ਤੋਂ ਕੁਝ ਦਿਨ ਪਹਿਲੋਂ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਧੀਰ ਨੇ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਇਹੋ ਸਵਾਲ ਪੁੱਛਿਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਦੋਹਾਂ ਮਿੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੈਂ ਕਵਿਤਾ ਤਾਂ ਲਿਖਦਾ ਆ ਰਿਹਾ ਹਾਂ; ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਪਹਿਲੋਂ ਛਪੇ ਕਾਵਿ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ- 'ਕਾਇਆ ਕਪੜੁ ਟੁਕੁ ਟੁਕੁ ਹੋਸੀ' -ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਨਵਾਂ ਕਾਵਿ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ (ਹਥਲਾ) ਤਿਆਰ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਪਰ ਪੰਜਾਬੀ ਆਲੋਚਨਾ ਵੱਲ ਜ਼ਰੂਰ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਪਿਛਲੇ ਕੁਝ ਸਾਲਾਂ ਦੌਰਾਨ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਸਿੱਖ ਅਧਿਐਨ ਨੂੰ ਘੋਖਿਆ, ਤਾਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਕਿ ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਘੋਰ ਸੰਕਟ ਵਿਆਪਕ ਹੈ। ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ੀਲ ਲਹਿਰ ਦੇ ਆਗਮਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲੋਂ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਸੰਕਟ ਗ੍ਰਸਤ ਸੀ। ਸਿੱਖ ਅਧਿਐਨ ਵਿਚ ਪਸਰੇ ਗਹਿਰੇ ਸੰਕਟ ਨੂੰ ਵੇਖਦਿਆਂ ਮੈਂ ਇਸ ਖੇਤਰ ਵੱਲ ਰੁਚਿਤ ਹੋਇਆ। ਸਿੱਖ ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਸੰਕਟ ਦੀਆਂ ਇਕ ਦੋ ਮਿਸਾਲਾਂ ਹੀ ਕਾਫੀ ਹੋਣਗੀਆਂ। ਅਜੇ ਤੱਕ ਪੁਰਾਣੇ ਜਾਂ ਨਵੇਂ, ਭਾਰਤ ਦੇ ਜਾਂ ਵਿਦੇਸ਼ੀ, ਸਿੱਖ ਵਿਦਵਾਨ ੧੯ ਦੀ ਇਕਸੁਰ ਵਿਆਖਿਆ 'ਤੇ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚ ਸਕੇ। ਬਾਬਰਵਾਣੀ ਵਿਚਲੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਮਹਾਂਵਾਕ- ਅਗੋ ਦੇ ਜੇ ਚੇਤੀਐ ਤਾਂ ਕਾਇਤੁ ਮਿਲੈ ਸਜਾਇ- ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦਿਆਂ ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸਿੱਖ ਵਿਦਵਾਨ 'ਅੱਗੋ' ਲਫਜ਼ ਨੂੰ ਪ੍ਰਲੋਕ ਨਾਲ ਜੋੜਦੇ ਹਨ ਅਰਥਾਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਜੇਕਰ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੇ ਭਾਰਤਵਾਸੀ ਪ੍ਰਲੋਕ ਬਾਰੇ, ਪ੍ਰਭੂ ਬਾਰੇ, ਸੋਚਦੇ ਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਾਬਰ ਦੇ "ਜ਼ਹਰੁ ਕਹਰੁ ਸਵਾ ਪਹਰੁ" ਨੂੰ ਨਾ ਸਹਿਣਾ ਪੈਂਦਾ। ਜੇਕਰ ਬਾਬਰਵਾਣੀ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰੱਖੀਏ, ਤਾਂ 'ਅੱਗੋ' ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ ਪ੍ਰਲੋਕ ਦੀ ਥਾਂ ਇਹ-ਲੋਕ ਵਿਚ ਆਉਣ ਵਾਲਾ ਭਵਿੱਖ (ਅਗਲਾ ਸਮਾਂ) ਉਚਿਤ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।

ਸਿੱਖ ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਸੰਕਟ ਦਾ ਜਾਂ ਭੰਬਲਭੂਸੇ ਦਾ ਇਕ ਕਾਰਣ ਇਹ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਸਿਵਲ ਜਾਂ ਫੌਜ ਦਾ ਕੋਈ ਵੀ ਅਧਿਕਾਰੀ ਜੋ ਗੁਰਮੁਖੀ 'ਦੇ ਪੈਂਤੀ ਅੱਖਰ' ਜਾਣਦਾ ਹੈ, ਸੇਵਾ-ਮੁਕਤੀ ਉਪਰੰਤ ਸਿੱਖਮਤਿ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਨੂੰ ਟੁੱਟ ਕੇ ਪੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਵਿਦਵਾਨ ਸਮਝਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਕਹਾਵਤ ਅਨੁਸਾਰ ਖੋਟਾ ਸਿੱਕਾ ਖਰੇ ਸਿੱਕੇ ਨੂੰ ਮਾਰਕਿਟ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਜਿਹੇ ਅਖੌਤੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਗਹਿਰ-ਗੰਭੀਰ ਸਿੱਖ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਹਾਸ਼ੀਏ 'ਤੇ ਲਿਆ ਛੱਡਿਆ ਹੈ। ਰਹਿੰਦੀ-ਖੂੰਹਦੀ ਕਸਰ ਦੇਸੀ-ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਵਿਚ ਕਾਇਮ ਸਿੱਖ ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਵਿਭਾਗਾਂ ਅਤੇ ਚੇਅਰਜ਼ ਨੇ ਕੱਢ ਦਿੱਤੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਕਾਰਣ "ਗਿਣਤੀ" "ਗੁਣਤਾ" 'ਤੇ ਭਾਰੂ ਹੋ ਗਈ ਹੈ।

ਸਿੱਖ ਅਧਿਐਨ ਦਾ ਹੁਣ ਤਕ ਚੱਲਿਆ ਆ ਰਿਹਾ ਸੰਕਟ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ

ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਅਤੇ ਵਿਧੀਆਤਮਿਕ ਹੈ। ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਪੱਧਰ ਤੇ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਿੱਖ ਲਹਿਰ ਦਾ ਸਾਮੰਤੀਕਰਨ (feudalization) ਹੋ ਗਿਆ; ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਸਿੱਖ ਫਲਸਫ਼ੇ ਦਾ ਵੇਦਾਂਤੀਕਰਨ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਸਮਾਜ ਦਾ ਬ੍ਰਾਹਮਣੀਕਰਨ ਹੋ ਗਿਆ। ਵਿਧੀਆਤਮਿਕ ਪੱਧਰ ਤੇ ਸਿੱਖਮਤਿ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਨੂੰ ਇਹਦੀ ਪ੍ਰਸੰਗਿਕ ਵਿਆਖਿਆ-ਵਿਧੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਈ। ਸਾਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਅਤੇ ਨਵੀਆਂ ਵਿਆਖਿਆਵਾਂ ਭਾਰਤ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਫਲਸਫ਼ੇ ਦੀ (ਵੇਦਾਂਤਕ) ਕਲਾਸਿਕੀ ਅਧਿਆਤਮਵਾਦੀ-ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਹੀ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਮੈਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਕਿ ਇਸ ਸਨਾਤਨੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਤੋਂ ਹੱਟ ਕੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਨਵੀਂ ਅਧਿਆਤਮਵਾਦੀ-ਪਦਾਰਥਵਾਦੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਵਿਕਸਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਆਪਣੇ ਸਿੱਖ ਅਧਿਐਨ ਵਿਚ ਮੈਂ ਇਸ ਨਵੀਂ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਵਿਕਸਿਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਇਸ ਪੱਖੋਂ ਸਿੱਖ ਫਲਸਫ਼ੇ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ; ਇਸ ਦੀ ਮੌਲਿਕ, ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪ੍ਰਭੂਤਾ (Doctrinal Sovereignty) ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤਾ।

ਸਿੱਖ ਅਧਿਐਨ ਦਾ ਸੰਕਟ ਵਿਸ਼ਾਲ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਸਮਕਾਲੀ ਸਿੱਖਮਤਿ ਦਾ ਵਡੇਰਾ ਪੰਜ-ਵਿਕਾਰੀ ਸਮੂਹਕ ਸੰਕਟ ਹੈ। ਇਹ ਪੰਜ ਸਮੂਹਕ ਵਿਕਾਰ ਹਨ: ਸਮਕਾਲੀ ਸਿੱਖੀ ਵਿਚ ਪੁਜਾਰੀਵਾਦ ਦੀ ਚੜ੍ਹਤ; ਸੰਤਗੀਰੀ ਅਤੇ ਡੇਰਾਵਾਦ; ਮੀਰੀ ਪੀਰੀ ਨੂੰ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਸਮਝਣਾ (symbiotic relationship); ਰੂੜੀਵਾਦ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਹੁਣ ਉਦਾਰਮਈ ਨਵੇਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਹਿਣ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ, ਅਤੇ ਬਾਣੀ-ਗੀਣ ਬਾਨੇਧਾਰਾਂ ਦਾ ਵੱਧ ਰਿਹਾ ਪ੍ਰਭਾਵ। 19ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਤਲੇ ਅਤੇ 20ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਮੁਢਲੇ ਦਹਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਪਹਿਲੀ ਸਿੱਖ ਜਾਗ੍ਰਤੀ ਵੇਲੇ ਗੁਰਧਾਮਾਂ ਨੂੰ ਜੱਦੀ ਮਹੰਤਾਂ ਤੋਂ ਆਜ਼ਾਦ ਕਰਵਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਹੁਣ ਦੂਸਰੀ ਸਿੱਖ ਜਾਗ੍ਰਤੀ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ-ਸਿੱਖੀ ਨੂੰ “ਸਿੱਖਾਂ” ਤੋਂ ਆਜ਼ਾਦ ਕਰਵਾਉਣਾ, ਅਰਥਾਤ ਪੰਜ-ਵਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਧਾਰਣੀ ਸਿੱਖਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰਾਉਣਾ। ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਉੱਪਰ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਮੈਂ ਪਿਛਲੇ ਸਾਲ ਛਪੀ ਪੁਸਤਕ Liberating Sikhism from 'the Sikhs' ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਜੇਕਰ ਸਿੱਖ ਜਾਗ੍ਰਤੀ ਨੂੰ ਉਭਰਨ ਜਾਂ ਸਫਲ ਹੋਣ ਨਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਤਾਂ ‘ਸਿੱਖ’ ਰਹਿਣਗੇ ਪਰ ਸਿੱਖੀ ਨਹੀਂ। ਸ਼ਤਾਬਦੀਆਂ ਅਤੇ ਗੁਰਪੁਰਬ ਹੁੰਮ-ਹੁਮਾ ਕੇ ਮਨਾਏ ਜਾਂਦੇ ਰਹਿਣਗੇ; ਘਰ ਬੈਠਿਆਂ ਮਾਇਆ ਭੇਟਾ ਕਰਕੇ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਵਿਚ ਅਖੰਡ ਪਾਠਾਂ ਦੇ ਸਿਲਸਿਲੇ ਚਲਦੇ ਰਹਿਣਗੇ; ਕੜਾਹ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਦੀਆਂ ਪਰਚੀਆਂ (ਕੱਚੀਆਂ-ਪੱਕੀਆਂ) ਕੱਟੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਰਹਿਣਗੀਆਂ; ਸਿੱਖਮਤਿ ਵਿਚ ਔਰਤ ਅਤੇ ਮਰਦ ਦੀ ਬਰਾਬਰੀ ਦਾ ਸਹੀ ਦਾਅਵਾ ਕਰਨ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਲਾਵਾਂ ਵੇਲੇ ਲਾੜਾ ਅੱਗੇ-ਅੱਗੇ ਚੱਲੇਗਾ ਅਤੇ ਲਾੜੀ ਪਿੱਛੇ-ਪਿੱਛੇ; ਮਾਰਬਲੀ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਉਸਰਦੇ ਰਹਿਣਗੇ, ਆਦਿ। ਪਰ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ

ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਪਾਵਨ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਦਰਸਾਈ 'ਆਤਮ ਕੀ ਰਹਤ' ਪੰਖ ਲਾ ਉੱਡ ਚੁੱਕੀ ਹੋਵੇਗੀ, ਸਿਰਫ਼ ਬਾਹਰੀ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਹੀ ਬਲ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਰਹੇਗਾ, ਬਾਣੀ ਉਪਰ ਬਾਣਾ ਹਾਵੀ ਹੋਵੇਗਾ। ਦੀਵਾ ਹੋਵੇਗਾ, ਬੱਤੀ ਹੋਵੇਗੀ, ਦੀਵੇ ਵਿਚ ਤੇਲ ਹੋਵੇਗਾ; ਪਰ ਜੋਤ ਬੁੱਝ ਚੁੱਕੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਜੇ ਹੁਣ ਵਾਲੀ ਹਾਲਤ ਰਹੀ ਤਾਂ ਸਿੱਖੀ ਦੀ ਹੋਣੀ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੀ ਹੋਣੀ ਦਾ ਉਲਟਿਆ ਰੂਪ ਹੋਵੇਗੀ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਧਰਮਾਂ ਵਿਚ ਬੁੱਧ ਧਰਮ, ਬੁੱਧ ਫਲਸਫ਼ੇ, ਦੀ ਚੜ੍ਹਤ ਹੈ, ਪਰ ਬੋਧੀ ਬਹੁਤੇ ਨਹੀਂ ਰਹੇ। ਜੇ ਮੌਜੂਦਾ ਸੰਕਟ ਦਾ ਨਿਵਾਰਣ ਨਾ ਹੋਇਆ, ਤਾਂ ਬਾਹਰਲੀ ਮਰਿਆਦਾ ਦੇ ਧਾਰਣੀ 'ਸਿੱਖ' ਤਾਂ ਰਹਿਣਗੇ, ਪਰ ਸਿੱਖੀ ਨਹੀਂ; ਸ਼ਾਇਦ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖ ਹਿੰਦੂ ਸਮੂਹ ਦੀ ਇਕ ਸੰਪਰਦਾਇ ਹੀ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਜਾਣ ਕਿਧਰੇ ਸਿੱਖੀ ਦਾ ਠਾਠਾਂ ਮਾਰਦਾ ਦਰਿਆ ਕਿਸੇ ਅਜਿਹੇ ਮੋੜ 'ਤੇ ਨਾ ਪਹੁੰਚ ਜਾਵੇ, ਜਿੱਥੇ ਇਹ ਸੁੱਕ ਹੀ ਜਾਵੇ।

ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਮੋੜ ਆਉਂਦੇ ਰਹਿਣਗੇ, ਜੇ ਰਵਾਣੀ, ਵਹਾਓ, ਨਿਰੰਤਰ ਜਾਰੀ ਰਹੇ।

ਅ
ਕਵਿਤਾਵਾਂ

ਕਿੰਨੇ ਚੰਗੇ ਸਨ ਉਹ ਕਲਜੁਗੀ ਦਿਨ!

ਕਿੰਨੇ ਚੰਗੇ ਸਨ ਉਹ ਕਲਜੁਗੀ ਦਿਨ

ਜਦੋਂ ਅਗਨ ਰਥ ਦੇ ਰਥਵਾਨ 'ਨੇਤਾ ਜੀ' ਹੁੰਦੇ ਸਨ।

ਜਦੋਂ ਅਮਾਵਸ ਦੇ ਹਨ੍ਹੇਰੇ ਵਿਚ

ਸੱਚ ਨੂੰ ਕੂੜ

'ਤੇ

ਕੂੜ ਨੂੰ ਸੱਚ ਬਣਾ ਕੇ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਵੇਚਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ,

ਜਦੋਂ ਪਤਝੜ ਵੀ ਕਾਗਜ਼ੀ ਫੁੱਲਾਂ ਨਾਲ ਬਹਾਰ ਜਾਪਦੀ ਸੀ।

ਕੂਕਨੂਸ ਵਾਂਗ

ਹਰ ਸਾਲ ਰਾਵਣ ਆਪਣੀ ਰਾਖ 'ਚੋਂ ਜੀ ਉਠਦਾ ਸੀ।

ਜਦੋਂ ਮਰਦ-ਏ-ਕਾਮਲ ਹੋਣ ਲਈ

'ਉਦਾਸੀਆਂ' ਧਾਰਣ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ ਨਾ ਚੱਕੀ ਚਲਾਉਣ ਦੀ

ਬਸ ਰੇਮੰਡ ਸੂਟ ਪਹਿਣ ਕੇ 'ਕੰਪਲੀਟ ਮੈਨ' ਬਣਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ

ਬਾਣੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਬਾਨੇ ਨਾਲ ਕੰਮ ਸਰ ਜਾਂਦਾ ਸੀ!

ਉਦੋਂ ਭੁਚਾਲ ਆਉਂਦੇ ਸਨ

ਤੂਫ਼ਾਨ ਉੱਠਦੇ ਸਨ

ਦਰਿਆਵਾਂ ਤੋਂ ਡੂੰਘੇ ਸੀਨਿਆਂ 'ਚ

ਜਾਂ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੇ ਛੱਪੜਾਂ 'ਚ।

ਵੱਡੇ ਰੁੱਖ ਦੇ ਗਿਰਣ ਨਾਲ

ਧਰਤ ਕੰਬਦੀ ਸੀ ਤਾਂ ਕਤਲ-ਏ-ਆਮ ਹੁੰਦੇ ਸਨ

'ਕਾਨੂੰਨੀ ਵਿਵਸਥਾ ਨਿਯੰਤਰਣ 'ਚ ਹੈ' ਦੇ ਐਲਾਨ ਹੁੰਦੇ ਸਨ

ਤਫ਼ਤੀਸ਼ੀ ਕਮਿਸ਼ਨ ਬੈਠਦੇ ਸਨ ਵੋਟਾਂ ਖ਼ਾਤਰ।

ਜਦੋਂ ਦਰੋਪਦੀ ਦੇ ਚੀਰ-ਹਰਣ ਦੀ ਥਾਂ
ਕਲੱਬਾਂ 'ਚ ਖੁਦ ਹੀ ਸਟ੍ਰਿਪਟੀਜ਼ ਹੁੰਦੇ ਸਨ,
ਬੱਤੀਆਂ ਬੁਝਾ ਕੇ, ਬਦੇਸ਼ੀ ਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਚਾਬੀਆਂ ਵਟਾ ਕੇ
ਦੇਸੀ ਬੀਵੀਆਂ ਦੇ ਆਦਾਨ-ਪ੍ਰਦਾਨ ਹੁੰਦੇ ਸਨ-
ਖਾਸ ਕਰ ਕਰਵਾ ਚੌਥ ਦੀ ਰਾਤ ਨੂੰ!

ਜਿਉਂ-ਜਿਉਂ ਸੈਨਸੈਕਸ ਉਪਰ ਜਾਂਦਾ ਸੀ
ਆਮ ਲੋਕ ਗਰੀਬੀ ਰੇਖਾ ਤੋਂ ਨੀਚੇ ਹੁੰਦੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ
ਕਿਰਸਾਣਾਂ ਦੀਆਂ ਖੁਦਕੁਸ਼ੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ।

ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਹੱਥਾਂ 'ਚ ਕਦੇ ਲਾਲ ਪਰਚਮ ਹੁੰਦੇ ਸਨ
ਉਨ੍ਹੀ ਹੱਥੀਂ ਨੰਦੀਗ੍ਰਾਮ ਸਾਕੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ

ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੀ ਕਾਮਧੇਨ ਗਾਂ-ਕਰੈਡਿਟ ਕਾਰਡ- ਤੋਂ
ਹਰ ਵਸਤ ਉਧਾਰ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਸੀ।

ਕਿਧਰ ਗਏ ਉਹ ਦਿਨ-
ਕਲਜੁਗ ਕਾਇਆ ਪਲਟ ਕੇ ਸਤਜੁਗ ਦਾ ਰੂਪ ਵਟਾਇਆ
ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਓਮ-ਸ਼ਾਂਤੀ-ਓਮ
ਖਾਮਸ਼ੀ-ਖਾਮਸ਼ੀ-ਖਾਮਸ਼ੀ
ਸੁੰਨ-ਸਮਾਧੀਂ ਲੀਨ ਨਿਰੰਕਾਰ,
ਮੁੰਜਮੱਦ ਸਮਾਂ।
ਅਦਨ ਬਾਗ 'ਚ ਕੱਲਮੁਕੱਲੇ ਆਦਮ 'ਤੇ ਹੱਵਾ
ਲਿੰਗ ਚੇਤਨਾ ਨਾ ਭੋਗ ਦੀ ਤਮੰਨਾ
ਸੰਜੋਗ ਨਾ ਵਿਜੋਗ
ਹਰਸ਼ ਨਾ ਸੋਗ।

ਸਰਪ ਦੀ ਉਡੀਕ 'ਚ ਉਦਿਆਨ ਭਟਕਦੇ
ਮੁੱੜ ਤੋਂ ਨਰ-ਨਾਰੀ ਬਣਨ ਲਈ
ਪੁਰਸ਼-ਪ੍ਰੀਤੀ ਦੇ ਪੁਨਰ ਮਿਲਣ ਲਈ
ਇਕ ਹੋਰ ਆਵਾਗਵਨ ਆਰੰਭ ਕਰਨ ਲਈ
ਗਿਆਨ-ਬਿਛ ਨੂੰ ਢੂੰਡਦੇ, ਢੂੰਡਦੇ।

ਪਰ ਕਦੀ-ਕਦਾਈਂ
ਕਲਜੁਗੀ ਦਿਨਾਂ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਦਿਆਂ
ਕੰਬ ਉੱਠਦੇ।
ਵਿਸਮਾਦੀਂ ਬੈਠੇ ਨਿਰੰਕਾਰ ਨੂੰ ਪੁੱਛਣਾ ਸੋਚਦੇ:
ਕਿਉਂ ਕੋਈ ਤੀਸਰਾ ਬਦਲ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ
“ਕਥਨੁ ਨ ਜਾਇ ਅਕਥੁ”- ਧੁਰੋਂ ਆਵਾਜ਼ ਆਉਂਦੀ

.....
ਹੁਣ ਲੈਣੇ ਆਂ ਇਕ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਬਰੇਕ
ਬਰੇਕ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਹ ‘ਕਹਾਣੀ’ ਚਲਦੀ ਰਹੇਗੀ
ਜੁਗ-ਜੁਗਾਂਤਰਾਂ ਤਕ।

***

ਮੈਂ ਪੈਦਾਇਸ਼ੀ ਕਾਫ਼ਰ ਨਹੀਂ, ਪਰ

ਮੈਂ ਪੈਦਾਇਸ਼ੀ ਕਾਫ਼ਰ ਨਹੀਂ।

ਪਰ ਕਦ ਤੱਕ -

ਜ਼ਹਿਰ-ਏ-ਹਲਾਹੁਲ ਨੂੰ ਕੰਦ ਕਹਿੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ,

“ਪੀ” ਕੇ ਵੀ ਲਗਜ਼ਜ਼-ਏ-ਪਾ-ਵਿਚ ਪਾਬੰਦੀ-ਏ-ਆਦਾਬ ਸਹਿੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ

ਗਰੀਬੀ ਰੇਖਾ ਲਕੀਰ 'ਤੇ, ਆਰ ਕਦੀ ਉਰਵਾਰ ਖੜਾ

ਪੱਛਮ ਤੋਂ ਆਈ ਜੰਵ ਦੇ ਸੋਹਿਲੇ ਗਾਉਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ।

‘ਰਾਜੇ ਸ਼ੀਹ ਮੁਕੱਦਮ ਕੁੱਤਿਆਂ’ ਨੂੰ ਆਦਾਬ ਬਜਾਉਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ

‘ਕੂੜ ਰਾਜਾ ਕੂੜ ਪਰਜਾ’ ਨੂੰ ਜਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ

‘ਓੜਕ ਸਚਿ ਰਹੀ’ ਨੂੰ ਉਡੀਕਦਾ ਉਡੀਕਦਾ ਜੀਂਦਾ ਮਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ,

ਕਦ ਤਕ... ਕਦ ਤਕ... ਕਦ ਤਕ।

ਦੀਵੇ ਹੇਠ ਹਨ੍ਹੇਰੇ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ

ਕਦੇ ਤਾਂ ਮੋਮਨ ਤੋਂ ਕਾਫ਼ਰ ਬਨਣਾ ਪੈਣਾ ਹੀ ਸੀ।

ਵਰ੍ਹਾਓ ਮੇਰੇ 'ਤੇ ਪਥਰਾਂ ਦਾ ਮੀਂਹ

ਮੈਂ ਕੂਕਨੂਸ ਵਾਂਗ ਜਲ ਬਲ ਕੇ ਆਪਣੀ ਰਾਖ 'ਚੋਂ ਫਿਰ ਜੀ ਉਠਾਂਗਾ।

ਈਸਾ ਦੀ ਮੌਤ ਸੂਲੀ ਲਟਕਦਿਆਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਈ

ਈਸਾ ਦੀ ਮੌਤ ਉਸ ਦਿਨ ਹੋਈ

ਜਦੋਂ ਹਜ਼ਰਤ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ‘ਸ਼ਾਸਤਰ’ ਬਣੀ, 'ਤੇ ਸ਼ਾਸਤਰ ‘ਸ਼ਸਤਰ’

ਈਸਾ ਦੀ ਮੌਤ ਇਸੇ ‘ਸ਼ਸਤਰ’ ਨਾਲ ਹੋਈ ਸੀ।

ਮੇਰੀ ਮੌਤ ਵੀ ਤੁਹਾਡੇ ਪਥਰਾਂ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ।

ਮੇਰੀ ਮੌਤ ਉਸ ਪਲ ਹੋਵੇਗੀ

ਜਦੋਂ ਤੁਸਾਂ ਮੇਰੇ ਕੁਫ਼ਰ ਨੂੰ ਮੋਮਨੀ ਮਖੌਟਾ ਪਹਿਣਾਇਆ,

ਗਾਂਧੀ ਚੌਕ 'ਚ ਖੜੇ ਮੇਰੇ ਬੁੱਤ ਨੂੰ ਪੂਜ-ਪੁਜਾਇਆ,

ਮੇਰੀ ਛਵਿ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਵੋਟ-ਬੈਂਕ ਬਣਾਇਆ,

ਮੇਰੀ ਜੈ ਜੈ ਕਾਰ ਦਾ ਨਾਅਰਾ ਲਾਇਆ।

ਪਰ ਯਾਦ ਰੱਖੋ
ਕੋਈ ਹੋਰ ਕਾਫ਼ਰ ਉੱਠ ਕੇ
ਮੇਰੇ ਬੁੱਤ ਨੂੰ ਢਹਿ ਢੇਰੀ ਕਰ
ਮੇਰੇ ਆਤਮ ਨੂੰ ਆਜ਼ਾਦ ਕਰਵਾਏਗਾ
'ਤੇ ਇਹ ਸੀਰੀਅਲ ਨਿਰੰਤਰ ਚਲਦਾ ਰਹੇਗਾ!

***

ਅਨਾ'ਲ ਹੱਕ ਦਾ ਹਸ਼ਰ

(ਸਦੀਵੀ ਸੀਰੀਅਲ)

ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਇਸ਼ਤਿਹਾਰ ਛਪਵਾ ਛਪਵਾ ਕੇ
ਟੀ.ਵੀ. ਚੈਨਲਾਂ ਤੇ ਕਹਾਣੀਆਂ ਨਸ਼ਰ ਕਰਵਾ ਕਰਵਾ ਕੇ
ਗਾਂਧੀ ਚੌਕ ਵਿਚ ਇਹ ਹਜ਼ੂਮ ਕਿਉਂ ਇਕੱਠਾ ਕਰ ਰਹੇ ਹੋ
ਕਿਸੇ ਸੀਰੀਅਲ ਦੀ ਸ਼ੂਟਿੰਗ ਹੋਣੀ ਹੈ?

ਉਹ ਬੋਲੇ:

“ਹਾਂ, ਨਿਰੰਤਰ ਇਕੋ ਸੀਰੀਅਲ ਚਲ ਰਿਹਾ ਹੈ
ਤੇ ਚਲਦਾ ਰਹੇਗਾ - “ਅਨਾ'ਲ ਹੱਕ ਦਾ ਹਸ਼ਰ”

“ਇਸ ਦਾ ਨਾਇਕ ਕੌਣ ਹੈ?”

“ਅਜ ਦੇ ਐਪੀਸੋਡ ਦਾ ਖ਼ਲਨਾਇਕ ਤੂੰ ਹੀ ਹੈਂ,
ਹੁਣ ਭੀੜ ਵਲੋਂ ਤੇਰੇ ਤੇ ਪੱਥਰਾਂ ਦਾ ਮੀਂਹ ਵਰ੍ਹਾਇਆ ਜਾਵੇਗਾ”

“ਪਰ ਜੇ ਕਿਸੇ ਖ਼ੁਦਾ ਦੇ ਬੰਦੇ ਨੇ ਪੁੱਛ ਲਿਆ-
ਪਹਿਲਾ ਪੱਥਰ ਕੌਣ ਮਾਰੇਗਾ?”

“ਪਹਿਲਾ ਪੱਥਰ ਮਾਰਨ ਲਈ ਸ਼ਿਬਲੀ ਨੇ ਖ਼ੁਦ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ”

“ਫ਼ਿਰ ਤਾਂ ਸ਼ਿਬਲੀ ਦਾ ਪੱਥਰ
ਮੈਨੂੰ ਖ਼ਲਨਾਇਕ ਤੋਂ ਨਾਇਕ ਬਣਾ ਦੇਵੇਗਾ”

“ਉਹ ਕਿਵੇਂ?”

“ਇਸ ਦਾ ਉੱਤਰ ਅੰਤਲੇ ਐਪੀਸੋਡ ਤੋਂ ਹੀ ਮਿਲ ਸਕੇਗਾ”।

“ਪਰ ਅੰਤਲਾ ਐਪੀਸੋਡ ਹੋਏਗਾ ਹੀ ਨਹੀਂ
ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਸਦੀਵੀ ਸੀਰੀਅਲ ਹੈ -
ਅਮੁੱਕ, ਅਨੰਤ, ਅਕਾਲ, ਅਨਾ'ਲ ਹੱਕ ਵਾਂਗ”

ਕੀ ਹੋਇਆ ਜੇ.....

ਕੀ ਹੋਇਆ ਜੇ ਫੁੱਲ ਕੁਮਲਾਏ
ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਕੁੱਝ ਬਾਕੀ ਹੈ
ਵਾਲਾਂ ਵਿਚ ਸਜਾਵਾਂਗੇ ਹੁਣ
ਚਲਦਿਆਂ ਜੋ ਵੀ ਖ਼ਾਰ ਮਿਲੇ।

***

ਕੋਈ ਹਰਿਆ ਬੂਟ ਰਹਿਓ ਰੀ?

ਮੇਰੇ ਵਿਚ ਤਾਂ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਿਆਂ ਵਾਲਾ
ਕੋਈ ਵੀ ਦੈਵੀ ਗੁਣ ਨਹੀਂ
ਫਿਰ ਮੈਨੂੰ ਕਿਉਂ ਢੂੰਡ ਰਹੇ ਹੋ
ਨੀਹਾਂ 'ਚ ਚਿਨਣ ਲਈ?

ਉਹ ਬੋਲੇ:

ਇਹ ਵੇਖਣ-ਵਿਖਾਉਣ ਲਈ ਕਿ
“ਹਾਅ” ਦਾ ਨਾਅਰਾ ਮਾਰਨ ਵਾਲਾ
ਕੋਈ ਜਿਉਂਦਾ ਜਾਗਦਾ ਬਾਕੀ ਹੈ
ਜਾਂ
ਸਭੈ ਤਾਲ ਪੂਰੇ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ
ਰੋਟੀਆਂ ਕਾਰਨ।

***

ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਪੰਜਵੀਂ ਫੇਲ੍ਹ ਤੋਂ ਘੱਟ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋ?

ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਪੰਜਵੀਂ ਫੇਲ੍ਹ ਤੋਂ ਘੱਟ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋ?
ਜੇ 'ਹੋ' ਤਾਂ ਦੱਸੋ ਹੁਣ ਤੱਕ ਤੁਸੀਂ -
ਨੇਤਾ ਵੇਤਾ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਬਣੇ,
ਹਸਤ ਰੇਖਾਵਾਂ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੇ ਭਾਗ ਵਿਧਾਤਾ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਹੋਏ;
ਸੰਤ ਮਹੰਤ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਬਣੇ;
ਦਾਲ ਚੌਲ ਚੀਨੀ ਆਟੇ 'ਚ ਮਿਲਾਵਟ ਕਰਕੇ,
ਧਰਮ ਆਸ਼ਰਮ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਬਣਾਏ;
ਝੂਠੇ ਐਨਕਾਊਂਟਰ ਕਰਕੇ ਤਮਗੇ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਜਿੱਤੇ;
ਊਲ ਜਲੂਲ ਲਿਖ ਕੇ ਪੁਰਸਕਾਰ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਪਾਏ;
ਸਨਸਨੀ ਫ਼ੈਲਾਉਂਦੇ ਮੀਡੀਆਮੈਨ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਬਣੇ?

ਜ਼ਾਹਿਰ ਹੈ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਪੰਜਵੀਂ ਫੇਲ੍ਹ ਤੋਂ ਵੱਧ ਹੁਸ਼ਿਆਰ ਹੋ!
ਸੋ ਟੀ.ਵੀ. ਸੀਰੀਅਲ ਵਿਚ ਜ਼ਰੂਰ ਭਾਗ ਲਵੋ :
ਰੱਬ ਤੁਹਾਨੂੰ ਛੱਪਰ ਫ਼ਾੜ ਕੇ ਦੇਵੇਗਾ।
ਪਰ ਸਾਵਧਾਨ!
ਹੋ ਸਕਦੈ ਛੱਪਰ ਫ਼ਾੜ ਕੇ ਜੋ ਮਿਲੇ;
ਉਸ ਤੋਂ ਵੱਧ ਛੱਪਰ ਦੀ ਮੁਰੰਮਤ 'ਤੇ ਖਰਚ ਹੋਵੇ,
ਕਿਉਂਕਿ ਇਨਫਲੇਸ਼ਨ ਦਾ ਜ਼ਮਾਨਾ ਹੈ,
ਭਾਵੇਂ ਵਿੱਤ ਮੰਤਰਾਲਾ ਬਹੁਤ ਸਿਆਣਾ ਹੈ;
ਅਮਰੀਕਾ ਤੋਂ ਪੰਜਵੀਂ ਪਾਸ ਕਰਕੇ ਆਇਆ ਹੈ!

ਕਦੀ ਸੁਣਦੇ ਸਾਂ -

‘ਫੌਜੇਂ ਹਿਟਲਰ ਕੀ ਬੜਤੀ ਹੈਂ

ਫਤਹਿ ਫਿਰੰਗੀ ਕੀ ਹੋਤੀ ਹੈ’

ਹੁਣ

ਵਿਕਾਸ ਦਰ ਉੱਪਰ ਨੂੰ ਜਾਂਦੀ ਹੈ,

ਜਨਤਾ ਥੱਲੇ ਨੂੰ ਗਿਰਦੀ ਹੈ।

ਸੋ ਤਿੰਨ ਵਾਰ ਗੱਜ ਕੇ ਬੋਲੋ -

ਜੈ ਹੋ, ਜੈ ਹੋ, ਜੈ ਹੋ;

ਹੋਰ ਗੱਜ ਕੇ ਬੋਲੋ, ਤਾਂ ਕਿ ਤ੍ਰੈਕਾਲ ਤੱਕ ਤੁਹਾਡੀ ‘ਵਾਜ਼ ਪਹੁੰਚੇ :

ਜੈ ਹੋ, ਜੈ ਹੋ, ਜੈ ਹੋ।

***

ਹਮ ਲੜੋਗੇ

ਤੂੰ ਕਿਹਾ-

“ਹਮ ਲੜੋਗੇ”

ਤੇਰੇ ਬੋਲ ਜਿਉਂ ਗਗਨ ਦਮਾਮਾ ਬਾਜਿਓ

ਅੰਦਰੋਂ ਆਵਾਜ਼ ਆਈ

“ਅਬ ਜੂਝਨ ਕੋ ਦਾਉ”

ਇਕ ਅਗੰਮੀ ਚਾਓ ਵਿਚ ਜੂਝਦਾ ਰਿਹਾ

ਜਦੋਂ ਵੀ “ਬਲ ਛੁਟਕਿਓ ਬੰਧਨ ਪਰੇ” ਦੀ ਹਾਲਤ ਆਉਂਦੀ

ਤੇਰੇ ਬੋਲ ਯਾਦ ਆਉਂਦੇ : “ਹਮ ਲੜੋਗੇ”

ਜੂਝਨ ਦਾ ਚਾਓ ਹੋਰ ਪ੍ਰਚੰਡ ਹੋ ਜਾਂਦਾ

ਹਰ ਯੁਗ ਵਿਚ “ਉਹ” ਸਮਝਦੇ ਹਨ :

ਸੂਰਜ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਲਗਾ ਸਕਦੇ ਹਨ

ਕਿਰਨਾਂ ਨੂੰ ਕਾਲਾ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ

ਚਾਂਦਨੀ ਨੂੰ ਮੈਲਾ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ

ਭੁਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਕਿ

ਪਾਣੀ ਅੰਦਰ ਲੀਕ ਦਾ ਨਾਉਂ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਨਾ ਥਾਉਂ।

ਕਾਗਜ਼ ਦੇ ਰਾਵਣ ਸੀਤਾ-ਹਰਨ ਲਈ

ਚਹੁੰ ਦਿਸ਼ਾਈਂ ਲੋਹ-ਘੋੜੇ ਦੌੜਾਉਂਦੇ ਰਹੇ

ਪਰ ਰਾਮ-ਕਾਰ ਨੂੰ ਉਲੰਘ ਨਾ ਸਕੇ

ਤੇਰੇ ਬੋਲ ਹੀ ਤਾਂ ਰਾਮ-ਕਾਰ ਸਨ

ਜੋ ਮੇਰੇ ਅੰਗ ਸੰਗ ਰਹੇ।

ਕੈਟੀਚਿਊਡ (Cattitude)

ਤੁਸੀਂ ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਬਣਾ ਸਕਦੇ-
ਕਾਰੋਂ ਹੰਸ
ਕਚ ਤੋਂ ਹੀਰਾ
ਪੱਥਰ ਤੋਂ ਮੋਮ
ਫੁਲ ਤੋਂ ਕੰਡਾ
ਮਿ੍ਗ-ਜਲ ਤੋਂ ਗੰਗਾ ਜਲ;
ਕਿਉਂਕਿ ਆਪਣੀ ਹਉਮੈ ਵਿਚ
ਮੈਂ ਤਾਂ ਪਹਿਲੋਂ ਹੀ:
ਹੰਸ ਹਾਂ
ਹੀਰਾ ਹਾਂ
ਮੋਮ ਹਾਂ
ਫੁਲ ਹਾਂ
ਗੰਗਾ ਜਲ ਹਾਂ।
'ਮੈਂ' 'ਚੋਂ' 'ਹਉਮੈ' ਮਨਫੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ।
ਮੇਰੇ ਘਰ ਦੀ ਦੀਵਾਰ 'ਤੇ
ਬਾਜ਼ਾਰੀ ਕਿਸਮ ਦਾ ਚਿਤ੍ਰ ਟੰਗਿਆ ਹੈ-
ਇਕ ਬਿੱਲੀ ਆਰਸੀ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਅਕਸ ਨੂੰ 'ਸ਼ੇਰ' ਵੇਖ ਰਹੀ ਹੈ;
ਚਿਤ੍ਰ ਹੇਠਾਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ:
'ਤੁਹਾਡਾ ਖੁਦ ਸਿਰਜਿਆ ਅਕਸ ਹੀ ਤੁਹਾਡਾ ਮੂਲ ਹੈ' -
ਮੇਰੀ 'ਮੈਂ' ਦਾ ਅਕਸ ਮੇਰੀ 'ਹਉਮੈ' ਹੈ,
ਜਾਂ ਇਕਬਾਲ ਦੇ ਲਫਜ਼ਾਂ ਵਿਚ 'ਖੁਦੀ'
ਜਿਸ ਦੀ ਬੁਲੰਦੀ ਨੂੰ ਵੇਖ,
ਖੁਦਾ ਵੀ ਬੰਦੇ ਤੋਂ ਪੁੱਛਦਾ ਹੈ,
ਦਸ ਤੇਰੀ ਤਕਦੀਰ ਕੀ ਘੜਾਂ।

ਆਪਣੀ 'ਮੈਂ' 'ਚੋਂ ਮੈਂ ਹਉਮੈਂ ਮਨਫੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ।
ਆਪਣੇ ਸ਼ਾਸਤਰ ਆਪਣੇ ਪਾਸ ਰਖੋ,
ਮੇਰੇ ਲਈ 'ਬਿੱਲੀ 'ਤੇ ਸ਼ੇਰ ਵਾਲਾ ਚਿਤ੍ਰ' ਹੀ ਕਾਫ਼ੀ ਹੈ।
ਜੋ
ਹਰ ਝੱਖੜ ਝੁਲਣ ਵੇਲੇ
ਹਰ ਕਸ਼ਟ ਸਹਿਣ ਸਮੇਂ
ਮੇਰੀ ਟੇਕ ਰਿਹਾ ਹੈ।

***

ਖੁਦ ਨੂੰ ਮੁਖਾਤਿਬ

ਕੁਦਰਤ ਨੇ ਜੀਵ ਨੂੰ ਨਿੰਮ੍ਰਿਆ, ਸਿਰਜਿਆ, ਸੰਵਾਰਿਆ
ਹੁਣ ਈਡੀਪਸ ਜਾਣਦਿਆਂ ਪਛਾਣਦਿਆਂ ਮਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਬਲਾਤਕਾਰ ਕਰ ਰਿਹੈ
ਕਿਧਰੇ ਤੁਸਾਂ ਭਸਮਾਸੁਰ ਵਾਂਗ ਆਪਣਾ ਹੀ ਹੱਥ ਆਪਣੇ ਸਿਰ ਤੇ ਰੱਖ ਲਿਆ,
ਤਾਂ -- ?

ਤੁਸੀਂ ਪੱਤੇ ਕੱਟ ਸਕਦੇ ਹੋ
ਟਾਹਣਿਆ ਛਾਂਗ ਸਕਦੇ ਹੋ
ਤਨਾ ਵੱਢ ਸਕਦੇ ਹੋ
ਪਰ ਜੜ੍ਹ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਉਖਾੜ ਸਕਦੇ -
ਕਿਉਂਕਿ ਜੜ੍ਹ ਤਾਂ ਤੁਸੀਂ ਖੁਦ ਆਪ ਹੋ
ਜਹਾਦੀਆਂ ਨੂੰ ਇਲਜ਼ਾਮ ਦਿੰਦੇ ਦਿੰਦੇ
ਥੱਕ-ਮੁੱਕ ਜਾਵੋ ਗੇ।

ਨਰ-ਸਿੰਘਾਰ, ਗੋਧਰਾ ਕਾਂਡ, ਬਾਬਰੀ ਮਸਜਿਦ, ਗਿਰਜੇ ਢਹਿ ਢੇਰੀ ਕਰਨਾ -
ਕਿਉਂ ਏਨਾ ਸਟਪਟਾ ਰਹੇ ਹੋ !
ਰਸਮਨ !!
ਤੁਸੀਂ ਤਾਂ ਭਾਣਾ ਮੰਨਣ ਦੇ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਆਦੀ ਹੋ ਚੁਕੇ ਹੋ ।

ਮੌਲਵੀਆਂ, ਪੰਡਤਾਂ, ਗ੍ਰੰਥੀਆਂ ਤੋਂ ਡਰਨ ਵਾਲਿਓ
ਤੁਹਾਡੇ ਅੰਦਰ ਏਨੀ ਜੁਰਅਤ ਕਿਥੇ ਕਿ
“ਏਤੀ ਮਾਰ ਪਈ ਕੁਰਲਾਣੈ--” ਵੰਗਾਰ ਕੇ
ਪਰਮ ਹਸਤੀ ਨੂੰ ਵੀ ਕਟਹਿਰੇ 'ਚ ਖੜਾ ਕਰ ਸਕੋ ;
ਤੁਸੀਂ ਤਾਂ, ਡਰੇ ਡਰੇ, “ਰਾਜੇ ਸ਼ੀਂਹ ਮੁਕਦੱਮ ਕੁਤੇ” ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ
ਫ਼ਿਰ, ਕੰਮ ਵੀ ਤਾਂ ਏਹਨਾ ਤੋਂ ਹੀ ਕਰਾਉਣੇ ਹਨ -
ਸਿਫ਼ਾਰਸ਼ ਨਾਲ, ਰਿਸ਼ਵਤ ਨਾਲ, ਜਾਂ ਵੋਟ - ਵਾਅਦਿਆਂ ਨਾਲ।

ਖੜਾ ਕਿਉਂ ਹੁੰਦੇ ਹੋ
ਤੁਹਾਡੇ ਪਜ ਮੈਂ ਖੁਦ ਨੂੰ ਮੁਖਾਤਿਬ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹਾਂ
ਰੋਂਦੀ ਯਾਰਾਂ ਨੂੰ , ਲੈ ਲੈ ਨਾਂ ਭਰਾਵਾਂ ਦਾ !
ਏਹੀ ਤਾਂ ਕਲਾ ਹੈ:
ਜੋ “ਰੈ”, “ਰੈ-ਨਹੀ” !
ਜੋ “ ਰੈ-ਨਹੀ ” , ਉਹ “ਰੈ” !!

***

ਸਦਾ ਡੁਬਦੇ

ਜਿਹੜਾ ਬਹੇ ਗੱਦੀ, ਉਹਨੂੰ ਮਾਰ ਦੇਂਦੇ,
ਨਹੀਂ ਛੱਡਦੇ ਸਾਧ ਤੇ ਸੰਤ ਮੀਆਂ।
ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦਾ, ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਸਿੰਘ ਵੈਰੀ,
ਇੰਞ ਹੋਏਗਾ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਅੰਤ ਮੀਆਂ।
ਹੰਨੇ ਹੰਨੇ ਇਹ ਮੀਰੀ ਦੇ ਕਰਨ ਦਾਅਵੇ,
ਪਰ ਵਿਕਣ ਨੂੰ ਸਦਾ ਤਿਆਰ ਮੀਆਂ।
ਸਬਕ ਸਿੱਖਦੇ ਨਹੀਂ ਤਾਰੀਖ ਪਾਸੋਂ,
ਸਦਾ ਡੁੱਬਦੇ ਵਿਚ ਹੰਕਾਰ ਮੀਆਂ।

***

ਗਾਥਾ ਡਾ. ਰਾਵਣ ਦੀ

(ਨੁਕੜ ਨਾਟਕੀ ਕਵਿਤਾ)

“ਹੇ ਲੰਕੇਸ਼ ਪ੍ਰਣਾਮ, ਸਦ ਪ੍ਰਣਾਮ”

“ਕੌਣ ਹੈ ਤੂੰ?!”

“ਹਨੁਮਾਨ ਮਹਾਰਾਜ”

“ਡਾਰਵਿਨ ਵਾਲਾ ਹਨੁਮਾਨ”

“ਨਹੀਂ ਮੈਂ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ ਦਾ ਚਰਨ-ਸੇਵਕ,

ਆਪਣੇ ਸਵਾਮੀ ਦਾ ਦੂਤ ਹਾਂ”

“ਦੂਤ ਨਹੀਂ, ਘੁਸਪੈਠੀਆ,

ਬੋਲ, ਇਨਕਾਊਂਟਰ 'ਚ ਮਰਨਾ ਹੈ

ਜਾਂ ਆਤਮ-ਸਮਰਪਣ ਕਰਨਾ ਹੈ”

“ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਸੁਆਮੀ ਦਾ ਸੁਨੇਹਾ ਦੇਣਾ ਹੈ”

“ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲੋਂ ਕਿ ਅਜ ਦੇ ਅਪੰਗ ਦਿਵਸ 'ਤੇ

ਤੇਰੀ ਜੀਭ ਕੱਟ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ,

ਬੋਲ, ਕੀ ਸੁਨੇਹਾ ਲਿਆਇਆ ਹੈ?”

“ਹੇ ਲੰਕੇਸ਼, ਮਹਾਨ ਪੰਡਿਤ, ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਚਾਰੀਆ...”

“ਤੈਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ?

ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਡਾਕਟਰੇਟ ਦੀ ਡਿਗਰੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਹੈ।

ਮੈਨੂੰ ਡਾਕਟਰ ਰਾਵਣ ਕਹਿ।”

“ਹੇ ਡਾਕਟਰ ਰਾਵਣ

ਮਹਾਂਪੁਰਖਾਂ ਦਾ ਵਚਨ ਹੈ-

ਪੜ੍ਹਿਆ ਹੋਵੈ ਗੁਨਾਹਗਾਰੁ

ਤਾਂ ਓਮੀ ਸਾਧ ਨਾ ਮਾਰੀਐ-

ਆਪਣੇ ਆਪ ਪਸ਼ਚਾਤਾਪ ਕਰਦਿਆਂ
 ਸੀਤਾ ਮਾਤਾ ਨੂੰ ਸਨਮਾਨ ਨਾਲ ਤੋਰਦਿਆਂ
 ਜੱਸ ਖੱਟੋ
 ਸਗਲ ਭੂ ਮੰਡਲ 'ਚ ਤੁਹਾਡੀ ਜੈਜੈਕਾਰ ਹੋਵੇਗੀ
 ਅਨੰਤ ਕਾਲ ਤਕ ਝੰਡੀ ਵਾਲੀ ਕਾਰ ਰਹੇਗੀ”,
 “ਮੈਂ ਕੋਈ ਪਾਪ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ
 ਸਾਰਾ ਕਸੂਰ ਤੇਰੇ ਰਾਮ ਦਾ ਹੈ
 ਸੀਤਾ ਲਈ ਜ਼ੈੱਡ ਸਕਿਓਰਿਟੀ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਕਰਵਾਇਆ?”
 “ਪਰ ਰਾਮ-ਕਾਰ ਵਾਹੀ ਸੀ
 ਜਿਸਨੂੰ ਤੁਹਾਡੇ ਵਰਗਾ ਮਹਾਂਬਲੀ ਸਮਰਾਟ
 ਉਲੰਘ ਨਾ ਸਕਿਆ
 ਤਾਂਹੀਓਂ ਤੁਸਾਂ ਭੇਸ ਵਟਾਇਆ
 ਸੀਤਾ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਆਉਣ ਲਈ ਭਰਮਾਇਆ”
 “ਮੇਰੇ ਪਾਸ ਫ਼ਜ਼ੂਲ ਬਹਿਸ ਲਈ ਸਮਾਂ ਨਹੀਂ
 ਮੈਂ ਸਕੂਲ ਇਮਾਰਤ ਢਾਉਣ ਦੀ ਰਸਮ 'ਤੇ ਜਾਣਾ ਹੈ”
 “ਮੇਰੀ ਮੰਨੋ, ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ ਦੀ ਸ਼ਰਨ 'ਚ ਆ ਜਾਓ”
 “ਨਹੀਂ, ਹਰਗਿਜ਼ ਨਹੀਂ,
 ਮੈਨੂੰ ਮੈਮੋਰੈਂਡਮ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਹੈ
 ਜਿਸ ਵਿਚ ਰਾਮ ਦਾ ਹੀ ਸਾਰਾ ਦੋਸ਼ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ,
 ਨਾਲ ਹੀ, ਤੇਰੀ ਪੁੰਛ ਨੂੰ ਅੱਗ ਲਗਾਈ ਜਾਵੇਗੀ
 ਤੈਨੂੰ ਉਹ ਸਬਕ ਸਿਖਾਇਆ ਜਾਵੇਗਾ
 ਉਹ ਸਬਕ ਸਿਖਾਇਆ ਜਾਵੇਗਾ ਜੋ ਮੈਂ ਖੁਦ ਵੀ ਨਹੀਂ ਪੜ੍ਹਿਆ!”
 “ਮੇਰੀ ਪੁੰਛ ਨੂੰ ਲਗਾਈ ਅੱਗ
 ਅਨੰਤ ਕਾਲ ਤਕ, ਹਰ ਸਾਲ ਤੁਹਾਨੂੰ
 ਸਾੜ ਕੇ ਸੁਆਹ ਕਰਦੀ ਰਹੇਗੀ”

“ਹਨੁਮਾਨ, ਤੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਧੁਰ ਅੰਦਰਲੀ ਗੱਲ ਦਸਾਂ !
ਮੈਂ ਵੀ ਇਹੋ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ
ਕਿ ਰਾਮ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਨਾਮ ਵੀ ਅਮਰ ਰਹੇ;
ਅਗਨ 'ਚ ਸੜਾਂਗਾ,
ਹਰ ਸਾਲ, ਕੂਕਨੂਸ ਵਾਂਗ, ਰਾਖ 'ਚੋਂ ਜੀ ਉਠਾਂਗਾ,
ਇਹ ਸਭ ਰਾਮ ਦੀ ਲੀਲਾ ਹੈ!
ਰਾਮ ਦੀ ਹੀ ਲੀਲਾ ਹੈ!!
ਰਾਮ ਦੀ ਹੀ ਲੀਲਾ ਹੈ!!!”

***

ਹੁਣ ਕੌੜੇ ਗੀਠੇ ਮਿੱਠੇ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ

ਭਗਵਾਨ ਰਾਮ ਨੇ ਭੀਲਨੇ ਦੇ ਚਖੇ ਬੇਰ ਕਦ ਨਕਾਰੇ
ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਸੁਦਾਮਾ ਦੇ ਸਤੂ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਸਵੀਕਾਰੇ
ਮੀਰਾ ਨੇ ਰਾਣਾ ਜੀ ਦਾ ਭੇਜਿਆ ਜ਼ਹਿਰ
ਜਾਣਦਿਆਂ, ਪਛਾਣਦਿਆਂ, ਹਸੰਦਿਆਂ ਨਚੰਦਿਆਂ ਪੀ ਲਿਆ।

ਤੂੰ ਮੈਨੂੰ ਖੋਟਾ ਸਿੱਕਾ ਵੀ ਦਿੰਦੀ
ਖਰਾ ਸਮਝ ਸੀਨੇ ਨਾਲ ਲਾ ਲੈਂਦਾ।
ਪਰ ਤੂੰ ਤਾਂ ਮੇਰਾ ਸੱਚਾ ਸੁੱਚਾ, ਖਰਾ ਸਿੱਕਾ ਵੀ ਮੋੜ ਦਿਤਾ।

ਜੇ ਖੋਟਾ ਵੀ ਹੁੰਦਾ
ਸ਼ਾਇਦ, ਆਪਣੀ ਛੋਹ ਨਾਲ ਖਰਾ ਕਰ ਦੇਂਦੀ
ਪਰ ਹੁਣ ਕੌੜੇ ਗੀਠੇ ਮਿੱਠੇ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਨਦਰ ਕਿਥੇ।

***

ਮੈਨਿਕਾ?

ਭੇਸ ਵਟਾ ਕੇ
ਰੰਗ ਰੂਪ ਬਦਲਾ ਕੇ
ਪਲਾਸਟਿਕ ਸਰਜਰੀ ਨਾਲ ਨੈਣ ਨਕਸ਼ ਲੁਕਾ ਕੇ
ਤੂੰ “ਉਹ” ਹੀ ਤਾਂ ਨਹੀਂ :
ਮ੍ਰਿਗ-ਜਲ, ਕੱਚਾ ਘੜਾ, ਸਾਹਿਬਾਂ
ਜਾਂ ਕਾਗਜ਼ੀ ਫੁਲ; ?
ਬਾਵਨ ਰੂਪ ਧਾਰ, ਢਾਈ ਕਰੂ ਭੋਂ ਮੰਗਦਿਆਂ
ਤਨ ਮਨ ਨੂੰ ਛਲਣ ਵਾਲੀ?
ਨਕਲੀ ਸੁਦਾਮਾ ਦੀ ਸੱਤੂ-ਪੋਟਲੀ ਵਿਚ
ਸਮੈਕ ਰਖਦੀ ਨੇਤਾ ਵੇਤਾ?
ਜਾਂ ਹਰਿਚੰਦਉਰੀ?
“ਹੋਣੀ” ਕਿਉਂ ਫਿਰ ਤੋਂ ਮੈਨੂੰ ਪੁਲ-ਸਰਾਤੀਂ ਲੈ ਆਈ ਹੈ।
ਮੈਂ ਤਾਂ ਅਹਿਲਿਆ ਵਾਂਗ ਰਾਮ ਦੀ ਉਡੀਕ ਵਿਚ ਸਾਂ
ਬੇਰਾਂ ਦੀ ਪਟਾਰੀ ਵੀ ਸਾਂਭ ਰੱਖੀ ਸੀ।
ਬੋਲ, ਮੈਨਿਕਾ ਬੋਲ
‘ਹੋਣੀ’ ਦੇ ਚਕ੍-ਵਿਯੂ ‘ਚੋਂ ਕਦ ਮੁਕਤੀ ਮਿਲੇਗੀ?

***

ਦਸਤਕ

ਇਕ ਰੇਖਾ - ਧੁੱਪ ਛਾਂ ਵਿਚਕਾਰ
ਏਧਰ ਨਾ ਓਧਰ
ਅਸਤਿਤ੍ਵ-ਹੀਣ

ਇਕ ਰੇਖਾ - ਰਾਮ ਕਾਰ
ਅੰਦਰ ਕੰਡਿਆਲੇ ਸੰਸਕਾਰ

ਸੰਜੀਵਨੀ ਭਾਸਦੀ ਨਾਗ-ਬੂਟੀ

ਰਾਮ-ਛੁਹ ਉਡੀਕਦੀ
ਟੁੱਕੜੇ-ਟੁੱਕੜੇ ਹੋਈ ਅਹਿੱਲਿਆ ਮੂਰਤੀ

ਸੁੱਕੇ ਬੇਰਾਂ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲੀਂ ਬੈਠੀ ਭੀਲਣੀ

ਤੂੰ ਵੀ ਆਪਣੀ ਵਾਹੀ ਲਛਮਣ-ਰੇਖਾ ਅੰਦਰ
ਪੰਥ ਨਿਹਾਰ ਰਹੀ ਹੈਂ -
ਰਾਮ ਦਾ ਨਾ ਰਾਵਣ ਦਾ,
ਬਸ ਆਪਣੇ ਹੀ ਅਸਤਿਤ੍ਵ ਦਾ।

ਕਿਰਨਾਂ ਦਾ ਸਿਹਰਾ ਬੰਨ੍ਹ ਸੂਰਜ ਦਰ ਤੇ ਦਸਤਕ ਦੇ ਰਿਹਾ ਹੈ
ਪਰ ਤੂੰ ਦੂਰ ਭੀੜ ਅੰਦਰ ਹੀ ਸਿਮਟੀ ਬੈਠੀ ਹੈਂ

ਸ਼ਾਇਦ ਤੂੰ
ਧੁੱਪ ਛਾਂ ਵਿਚਕਾਰ
ਏਧਰ ਨਾ ਓਧਰ
ਅੱਧੀ-ਅਧੂਰੀ

ਅਸਤਿਤ੍ਵ-ਹੀਣ ਰੇਖਾ ਹੀ ਰਹੇਂਗੀ
ਹਰ ਛਿਣ ਭੁਰਦੀ
ਹਰ ਪਲ ਕਿਰਦੀ
ਤੇਰੇ ਵਿਚ ਤੇਰਾ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਰਹਿਣਾ
ਜੋ ਰਹੇਗਾ
ਪ੍ਰਛਾਵੇਂ ਹੋਣਗੇ
ਸੁਫਨਿਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਜ਼ ਦੇ
ਨਦ-ਲਹਿਰਾਂ 'ਤੇ ਤਿਲੁਕਦੇ, ਬਿਖਰਦੇ,
ਪ੍ਰਛਾਵੇਂ ਉਹਨਾਂ ਰੰਗਾ ਦੇ
ਜੋ ਕਿਰਨ ਵਿਚ ਮੁੰਜਮਦ ਹੀ ਰਹੇ

ਮੇਰੇ ਤੱਕ ਆਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲੋਂ
ਆਪਣੇ ਆਪ ਤੱਕ ਤਾਂ ਪਹੁੰਚ
ਆਪਣੇ ਸਾਲਮ ਵਜੂਦ ਨੂੰ ਪਛਾਣ

ਜਾਂ ਫਿਰ ਲਛਮਣ-ਰੇਖਾ ਨੂੰ
ਘਰ ਦੀ ਚਾਰ-ਦੀਵਾਰੀ ਬਣਾ
ਕਾਗਜ਼ ਦੇ ਫੁੱਲ ਵਾਲਾਂ ਵਿਚ ਲਗਾ
ਨਾਗ-ਬੂਟੀ ਨੂੰ ਗਮਲੇ ਵਿਚ ਉਗਾਅ
ਅਹਿੱਲਿਆ-ਪੱਥਰਾਂ ਨੂੰ ਦਰ ਦੀਵਾਰਾਂ ਤੇ ਸਜਾ
ਸੁੱਕੇ ਬੇਰਾਂ ਦੀ ਮਾਲਾ ਬਣਾ
ਭੀਲਣੀ-ਤਸਵੀਰ ਨੂੰ ਪਹਿਣਾਅ।
ਪਰ ਕਦੇ ਕਦਾਈਂ ਸ਼ਾਮ ਦੀ ਇਕੱਲ ਵਿਚ ਬੈਠ ਸੋਚੇਂਗੀ:
ਤੂੰ ਘਰ ਦੀ ਚਾਰ ਦੀਵਾਰੀ ਵਿਚ ਚਿਣੀ ਚੋਖਟ ਵਾਂਗ ਹੀ ਹੈਂ
ਜਿਸ ਨੂੰ ਲੰਘ ਕੇ ਅੰਦਰ ਬਾਹਰ ਆਉਂਦੇ ਜਾਂਦੇ ਨੇ
ਜਾਣੇ ਅਣਜਾਣੇ, ਆਪਣੇ ਬਿਗਾਨੇ ਲੋਕ।

***

ਦੀਵੇ ਹੇਠਲਾ ਹਨੇਰਾ

ਦੀਵੇ ਦੀ ਲੋਅ ਚਾਰ ਦਿਸ਼ਾਵੀਂ ਰੋਸ਼ਨੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ
ਉਸ ਹੇਠਲਾ ਹਨੇਰਾ ਦੀਵੇ ਦੀ “ਹੋਣੀ” ਹੈ - ਦੁਖਾਂਤ ਹੈ।
ਇਸ ਹਨੇਰੇ ਕਾਰਨ ਹੀ
ਸੀਤਾ ਦੀ ਅਗਨੀ-ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਹੋਈ
ਪੂਰਣ ਦੇ ਅੰਗ ਕਟਵਾਏ ਗਏ

ਪਿਆਰ ਦੀ ਲੋਅ ਚਾਰ ਦਿਸ਼ਾਈਂ ਹੀ ਨਹੀਂ,
ਸਗਲ ਦਿਸ਼ਾਈਂ ਰੋਸ਼ਨੀ ਫੈਲਾਉਂਦੀ ਹੈ
ਫਿਰ ਦੀਵੇ ਹੇਠਲਾ ਹਨੇਰਾ
ਪਿਆਰ ਦੀ ਲੋਅ ਨੂੰ ਕਿਉਂ ਗ੍ਰਹਿਣ ਲਗਾ ਰਿਹਾ ਹੈ?

***

ਖ਼ਾਮੋਸ਼ ਸਫ਼ਰ

ਇਕ ਡਰਗਰ ਕਿ ਜਿਸ ਦਾ ਧਾਮ ਨਹੀਂ
ਇਕ ਸਫ਼ਰ ਕਿ ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਮ ਨਹੀਂ।
ਕਲ ਤੂੰ ਤੇ ਮੈਂ ਜਿਓਂ ਸੁਫ਼ਨੇ ਵਿਚ
ਇਕ ਪਲ ਵਿਚ, ਦੋ ਕੁ ਕਦਮ ਚਲੇ।
ਇਕ ਪਲ ਕਿ ਜਿਸ ਦੇ ਗਰਭ ਅੰਦਰ
ਤ੍ਰੈਭਵਨ ਰਵੇ, ਤ੍ਰੈਕਾਲ ਪਲੇ
ਦੋ ਕਦਮ ਕਿ ਧਰਤ ਆਕਾਸ਼ ਗਹੇ

ਤੂੰ ਸੁੰਨ ਸਮਾਧੀਂ ਚੁਪ ਰਹੀ, ਨਾ ਬੁਲ੍ਹ ਹਿਲੇ
ਤੇਰੀ ਚੁਪ ਇਕ ਅਣਹਦ ਨਾਦ ਜਿਵੇਂ
ਅਣਮੰਗਿਆ ਇਕ ਵਿਸਮਾਦ ਜਿਵੇਂ
ਤੇਰੀ ਖ਼ਾਮੋਸ਼ੀ ਇਕ ਸਤ-ਰੰਗੀ
ਤੇਰੀ ਖ਼ਾਮੋਸ਼ੀ, ਇਕ ਖ਼ੁਸ਼ਬੋਈ
ਜਿਉਂ ਰੇਗਿਸ਼ਤਾਨ 'ਚ ਪੁਸ਼ਪ ਖਿਲੇ।
ਬਿਨ ਬੋਲਿਆਂ ਸਭ ਕੁਝ ਬੋਲ ਗਿਆ।
ਤੇਰੀ ਚੁੱਪ ਸੀ ਬੁੱਧ ਦੀ ਚੁਪ ਵਰਗੀ,
ਜੋ “ਹਾਂ” ਤੇ “ਨਾਂਹ” ਦੀ ਸੀਮਾ 'ਤੇ
“ਹੈ” ਅਤੇ “ਅਹੈ” ਤੋਂ ਵਧ ਸਤਿ ਸੀ:

ਮ੍ਰਿਗ-ਜਲ ਹੀ ਤਾਂ ਅਸਲੀ ਜਲ ਹੈ
ਜੋ ਭਟਕਣ ਹੈ, ਭਰਮਾਉਂਦਾ ਹੈ,
ਪਰ ਸਿਰਜਣ ਦਾ ਵੀ ਇਕ ਪਲ ਹੈ।
ਜਿਸ ਪਲ ਵਿਚ ਤੂੰ ਮੈਂ ਸੰਗ ਰਹੇ
ਜਿਸ ਪਲ ਵਿਚ ਧਰਤ ਆਕਾਸ਼ ਗਹੇ।

ਇਹ ਪਲ ਤਾਂ ਸਦ ਹੀ ਯਾਦ ਰਹੂ
ਅੰਗ ਅੰਗ ਦੇ ਵਿਚ ਵਿਸਮਾਦ ਰਹੂ।
ਤੇਰੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਵੀ ਇਹ ਬਾਅਦ ਰਹੂ :
ਜਿਉਂ ਪੈੜ ਸੱਸੀ ਦੇ ਸਾਂਭ ਕੇ ਰੱਖੇ
ਰੇਤ ਥਲਾਂ ਨੇ ਜੁਗੋ ਜੁਗੀਂ।
ਕੱਚ-ਘੜੇ ਦੀ ਮਾਟੀ ਨੂੰ
ਸਾਂਭ ਕੇ ਰਖਿਆ ਪਾਣੀਆਂ ਨੇ।
ਰੇਤ ਥਲਾਂ ਨੂੰ ਨਮਸਕਾਰ
ਉਹਨਾਂ ਪਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਨਮਸਕਾਰ

***

ਵਿੱਥ

ਤੂੰ ਝਣਾ ਦੇ ਉਸ ਪਾਰ
ਮੈਂ ਉਰਵਾਰ।
ਮੇਰੇ ਪਾਸ ਕੱਚਾ ਘੜਾ ਵੀ ਹੈ ਤੇ ਪੱਕਾ ਵੀ,
ਪੱਕੇ ਘੜੇ ਨੂੰ ਪਤਵਾਰ ਬਣਾਇਆ,
ਤਾਂ ਸੋਹਣੀ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਵਿਚ ਗਿਰਾਂਗਾ;
ਕੱਚੇ ਘੜੇ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲਿਆ
ਖੁਰ ਜਾਵੇਗਾ, ਡੁੱਬ ਜਾਵਾਂਗਾ
ਮੈਨੂੰ ਡੁੱਬ ਜਾਣ ਦਾ ਕੋਈ ਅਫ਼ਸੋਸ ਨਹੀਂ।
ਪਰ ਤੂੰ ਛਲਾਂਗ ਲਗਾ ਮੈਨੂੰ ਬਚਾਵੇਂਗੀ ਨਹੀਂ
ਤੇ ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦਾ
ਕਿ ਤੂੰ ਮਹੀਂਵਾਲ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਵਿਚ ਗਿਰੇਂ।
ਸੋ ਤੂੰ ਉਸ ਪਾਰ
ਮੈਂ ਉਰਵਾਰ ਹੀ ਰਹਾਂਗਾ
ਵਿੱਥ ਮਿਟੇਗੀ?
ਸ਼ਾਇਦ ਨਹੀਂ।
ਵਿੱਥ ਜੋ
ਜੋ ਇਸ਼ਕ ਮਜਾਜ਼ੀ 'ਤੇ ਇਸ਼ਕ ਹਕੀਕੀ 'ਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ
ਇਸ਼ਕ ਹਕੀਕੀ ਦਾ ਨਾਂ ਲੈ
ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਇਸ਼ਕ ਮਜਾਜ਼ੀ ਹੀ ਹੈ
ਜਿਵੇਂ ਸਚ ਬੋਲਣ ਦੀ ਸਹੁੰ ਚੁਕ ਕੇ
ਗਵਾਹ ਬੋਲਦਾ ਤਾਂ ਝੂਠ ਹੀ ਹੈ- ਝੂਠ-ਦਰ-ਝੂਠ!

***

ਪ੍ਰਸ਼ਨੋਂ ਪਰੇ

ਤੂੰ ਫਿਰ ਪੁੱਛਿਆ-
ਜੇ “ਜੇ” ਹੁੰਦਾ, ਤਾਂ ਕੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ?
ਇਹ ਆਦਿ ਜੁਗਾਦਿ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਰਿਹਾ।

ਧਰਤ ਦੀ ਕਰਦਾ ਪਰਕਰਮਾ
ਜੇ ਸੂਰਜ ਪੱਛਮ ਤੋਂ ਚੜ੍ਹਦਾ;
ਰੁੱਖ ਬਦਲ ਝਣਾ,
ਭਵ ਸਾਗਰ ਤੋਂ ਪਾਣੀ ਜੇ ਪਰਬਤ ਵੱਲ ਵਗਦਾ;
ਵਿਹੜੇ ਸਤਭਾਮਾ ਬਿਛ ਦੀ ਥਾਂ
ਕੰਡਿਆਲਾ ਰੁੱਖ ਕਿਧਰੇ ਉਗਦਾ;
ਪੱਥਰ ਬਣੀ ਅਹਿਲਿਆ ਨੂੰ ਕੋਈ ਬੁੱਤ-ਘਾੜਾ
ਰਾਵਣ ਦੇ ਰੂਪ 'ਚ ਜੇ ਘੜਦਾ;
ਜੇ ਗੰਧਾਰੀ ਅੱਖਾਂ 'ਤੇ ਪੱਟੀ ਨਾ ਬੰਨ੍ਹਦੀ;
ਨਿਆਂ-ਦੇਵੀ ਜੇ ਹੱਥ ਤਕੜੀ ਫੜ
ਅੱਖਾਂ 'ਤੇ ਪਰਦਾ ਨਾ ਕਰਦੀ;
ਜੇ 'ਸੱਚਾ ਸੌਦਾ' ਸਭ ਕਰਦੇ;
ਜੇ ਰਾਮ ਤੇ ਰਾਵਣ, ਹੁਣ ਵਾਂਗੂੰ
ਰਲ-ਮਿਲ ਕੇ ਰਾਜ ਬਣਾ ਲੈਂਦੇ;
ਨਿਰਾਕਾਰ ਸਾਕਾਰ ਜੇ ਨਾ ਹੁੰਦਾ;
.....
.....?

ਜੇ “ਜੇ” ਹੁੰਦਾ, ਜੋ ਹੁਣ ਹੈ,
ਫਿਰ ਉਹ ਨਾ ਹੁੰਦਾ
ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਵੱਖ ਸੰਸਾਰ ਹੁੰਦਾ
ਅਰਥਾਂ ਦਾ ਹੋਰ ਵਿਹਾਰ ਹੁੰਦਾ
ਰੰਗ ਰੂਪ ਕਿਰਨ ਦਾ ਹੋਰ ਹੁੰਦਾ
ਸਿੱਕਿਆਂ ਦਾ ਨਾ ਵਾਪਾਰ ਹੁੰਦਾ।

ਪਰ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਤਿਰਾ ਫਿਰ ਵੀ ਰਹਿੰਦਾ-
ਜੇ “ਜੇ” ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਕੀ ਹੁੰਦਾ-
ਜੋ ਤੂੰ ਤੇ ਮੈਂ ਵਿਚਕਾਰ ਖੜਾ,
ਹਰ ਰਿਸ਼ਤੇ ਵਿਚ ਦੀਵਾਰ ਬਣੇ।
ਹਰ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦੇ ਗਰਭੀਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਪਲੇ
ਉੱਤਰ ਤਾਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨੋਂ ਪਾਰ ਮਿਲੇ!

***

ਮੈ: ਬੇ-ਅਖਰਾ ਇਤਿਹਾਸ

ਜੁਗੁਨੰ ਫੜਣ ਦੀ ਦੌੜ ਵਿੱਚ
ਗੁਜ਼ਰੀ ਅਸਾਡੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ
ਮੈਂ ਹਾਂ ਇਕ ਐਸਾ ਸਮੁੰਦ
ਜੋ ਖੁਦ ਪਿਆਸ ਹਾਂ

ਮਿ੍ਰਗ ਜਲ ਵਿਚ ਵੀ ਅਸਾਡਾ
ਖੁਰ ਗਿਆ ਕੱਚਾ ਘੜਾ
ਖਿਲਾਅ ਅੰਦਰ ਭਟਕਦਾ
ਭੋਗਿਆ ਬਣਵਾਸ ਹਾਂ

ਤਨ ਤੇ ਮਨ ਦੇ ਫ਼ਾਸਲੇ ਨੂੰ
ਮੇਲਦਾ ਹੀ ਰਹਿ ਗਿਆ
ਧੁੱਪ ਤੇ ਛਾਂ ਦੀ ਲੀਕ ਦਾ
ਬੇ-ਅਖਰਾ ਇਤਿਹਾਸ ਹਾਂ

***

ਖਾਲੀ ਕੈਨਵਸ

ਤੇਰੀ ਕੋਮਲ ਕੁਆਰੀ ਕਾਇਆ ਵਾਂਗ
ਨੀਲੇ ਆਕਾਸ਼ ਦੀ ਕੋਰੀ ਕੈਨਵਸ ਤੇ
ਇਕ ਚਿਤ੍ਰ ਬਨਾਉਣ ਲਈ
ਮੈਂ ਸਮੁੰਦਰ ਰਿੜਕਿਆ
ਇਕ ਅਗੰਮੀ ਰੰਗ ਨਿਕਲਿਆ।

ਜੇ ਤੂੰ ਕਲ੍ਹ ਦੂਰ ਅਦਿਸ ਸੰਸਾਰ ਵਲ ਛਲਾਂਗ ਲਗਾ ਦੇਂਦੀ
ਮੈਂ ਕੈਨਵਸ ਤੇ ਇਕ ਤਾਰਾ ਬਣਾ ਦਿੰਦਾ
ਜੇ ਮੇਰੇ ਅੰਧਿਆਰੇ ਪੁੰਦੂਕਾਰੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ
ਹਮੇਸ਼ਾ ਜਗਮਗਾਉਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ।

ਤੂੰ ਜ਼ੁੰਮੇਵਾਰੀ ਮੇਰੇ ਤੇ ਪਾ ਦਿੱਤੀ
ਪਰ ਕੋਈ ਆਪਣੇ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਜੁਦਾ ਕਰ ਸਕਦੈ?
ਹੁਣ ਇਸ ਕੈਨਵਸ ਤੇ ਤੈਨੂੰ ਹੀ ਰੰਗ ਭਰਨਾ ਹੋਵੇਗਾ
ਕੋਈ ਨਕਸ਼ ਬਨਾਉਣਾ ਹੋਵੇਗਾ
ਕੋਈ ਅਕਸ ਉਲੀਕਣਾ ਹੋਵੇਗਾ
ਅਕਸ ਜੋ ਸਤਿ ਤੋਂ ਵੀ ਵਧ ਸਤਿ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
ਅਕਸ ਜਿਸ ਦੀ ਖ਼ਾਮੋਸ਼ੀ ਵਿਚ ਅਨਹਦ ਨਾਦ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

***

ਦਾਰ-ਓ-ਰਸਨ

ਮੈਂ ਤਾਂ ਖੁਦ ਦਾਰ-ਓ-ਰਸਨ ਤਕ ਪਹੁੰਚਿਆ ਹਾਂ।

ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੇਲੇ ਉਠਾ ਕੇ

ਨਹਾ ਧੁਆ ਕੇ

ਨਾਮ-ਸਿਮਰਨ ਕਰਵਾ ਕੇ

ਨਾਸ਼ਤਾ ਖੁਆ ਕੇ

ਮੈਨੂੰ ਫਾਂਸੀ-ਤਖ਼ਤੇ 'ਤੇ ਲੈ ਆਏ ਹਨ

ਮੂੰਹ ਤੇ ਕਾਲੀ ਟੋਪੀ ਪਾ ਦਿਤੀ ਹੈ

ਤਾਂ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਅਮੁਕ ਹਨ੍ਹੇਰੇ ਨਾਲ

ਸਦਾ ਲਈ ਓਤਪੋਤ ਹੋਣ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋ ਸਕੇ,

ਮੈਂ ਹੋਰ ਵੇਖ ਕੇ ਵੀ ਕੀ ਲੈਣਾ ਹੈ-

ਬਹੁ ਰੰਗ ਤਮਾਸ਼ੇ ਵੇਖ ਅੱਖਾਂ ਰੱਜ ਚੁਕੀਆਂ ਹਨ।

ਗਰਦਨ ਦੁਆਲੇ ਰੱਸਾ ਵੀ ਪਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਮੈਂ ਕੂਕ ਕੂਕ ਕੇ ਕਹਿ ਰਿਹਾਂ ਹਾਂ

“ਪੈਰਾਂ ਹੇਠੋਂ ਤਖ਼ਤਾ ਖਿੱਚੋਂ

ਦੇਰ ਕਿਉਂ ਲਗਾ ਰਹੇ ਹੋ,

ਇਹ ਕੋਈ ਹਿੰਦੀ ਫਿਲਮ ਹੈ

ਜਿਸ 'ਚ ਆਖਰੀ ਸਮੇਂ ਕ੍ਰਿਸ਼ਮਾ ਹੁੰਦੈ?”

ਉਹ ਬੋਲੇ:

“ਮੇਰੀ ਮੌਤ ਦੀ ਤਸਦੀਕ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਡਾਕਟਰ ਬੀਮਾਰ ਹੈ,

ਮੇਰੀ ਰੂਹ ਦੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਲਈ ਮੰਤਰ ਪੜ੍ਹਣ ਵਾਲਾ ਧਰਮਾਚਾਰੀਆ

ਚੋਣਾਂ 'ਚ ਮਸਰੂਫ ਹੈ,

ਫਾਂਸੀ ਦਾ ਤਖ਼ਤਾ ਖਿਚਣ ਵਾਲਾ ਕਰਮਚਾਰੀ

ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਤਖ਼ਤਾ ਪਲਟਣ ਲਈ ਹੜਤਾਲ 'ਤੇ ਹੈ”

“ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਕੱਤ ਤਕ ਵਿਚ-ਵਚਾਲੇ ਲਟਕਾਈ ਰੱਖੋਗੇ?”

“ਟੂ ਬੀ ਹੈਂਗਡ ਟਿੱਲ ਡੈੱਥ,

ਇਕ ਵਾਰ ਕਾਲੀ ਟੋਪੀ ਪਾ ਕੇ ਉਤਾਰਣ ਦੀ

ਕਾਨੂੰਨ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵਿਵਸਥਾ ਨਹੀਂ”

“ਪਰ ਮੈਂ ਤਾਂ ਸੁਣਿਆ ਸੀ

ਕਾਨੂੰਨ ਇਨਸਾਫ਼ ਲਈ ਹੈ”

“ਐਵੇਂ, ਸੁਣੀ ਸੁਣਾਈ ਗਲ ਦੇ ਯਕੀਨ ਨਹੀਂ ਕਰੀਂਦਾ”- ਉਹ ਬੋਲੇ

ਅੱਜ ਦੇ ਯੁਗ ਵਿਚ ਸਿਸੀਫ਼ਸ ਦੀ ਏਹੋ ਹੋਣੀ ਹੈ।

ਜੈ ਹੋ, ! ਜੈ ਹੋ,!! ਜੈ ਹੋ!!!

***

ਇਸ ਦੌਰ ਮੇਂ ਜੀਣੇ ਕੀ ਕੀਮਤ

ਦਾਰ-ਓ-ਰਸਨ ਯਾ ਖੁਆਰੀ ਹੈ

(ਸਾਹਿਰ ਲੁਧਿਆਣਵੀ)

ਮੈਂ ਇਸ ਯੁੱਗ ਦਾ ਸਿਸੀਫ਼ਸ

ਮੇਰੀ ਹੋਣੀ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਸਿਸੀਫ਼ਸ ਵਾਂਗ
ਆਪਣੀ ਹੋਣੀ ਨੂੰ ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ :
ਕਿਸੇ “ਆਪਣੇ” ਦੇ ਹੱਥੋਂ
ਧੁਰ ਉਪਰੋਂ ਗਿਰਾਇਆ
ਪੱਥਰ ਹਾਂ -
ਟੁੱਕੜਿਆਂ ਵਿਚ ਬਿਖਰਿਆ ਅਸਤਿਤ੍ਵ।

ਮੈਂ ਬਾਰੰਬਾਰ ਇਸ ਲਈ ਸਾਗਰ ਨਹੀਂ ਮੰਥਿਆ
ਕਿ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਦੀ ਆਸ ਹੈ
ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ ਹਰ ਵਾਰ ਸ਼ਿਵ ਨਾ ਹੁੰਦਿਆਂ ਵੀ
ਜ਼ਹਿਰ ਪੀਣਾ ਹੋਵੇਗਾ

ਮੈਂ ਸਹਿਰਾ ਵਿਚ ਭਟਕ ਰਿਹਾ ਹਾਂ
ਜਾਣਦੇ ਹੋਏ ਕਿ ਸਾਹਮਣੇ ਮ੍ਰਿਗ-ਜਲ ਹੈ
ਅੰਮ੍ਰਿਤ-ਤਲ ਨਹੀਂ।
ਮੈਂ ਜਦ ਵੀ ਝਣਾਂ ਦੇ ਉਸ ਪਾਰ ਜਾਣਾ ਚਾਹਿਆ ਹੈ
ਕੱਚ ਘੜੇ ਨੂੰ ਪਛਾਣਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਪਤਵਾਰ ਬਣਾਇਆ ਹੈ
ਤੂੰ ਸੋਹਣੀ ਨਹੀਂ, ਸਾਹਿਬਾਂ ਹੈਂ
ਮੈਂ ਮਹੀਂਵਾਲ ਨਹੀਂ, ਮਿਰਜ਼ਾ ਹਾਂ।
ਤੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਬੱਗੀ ਤੇ ਬਿਠਾ
ਦੂਰ ਬਹੁਤ ਦੂਰ ਲਿਜਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ
ਤਾਰਿਕਾ ਮੰਡਲ ਤੋਂ ਪਰੇ

ਕਹਿਕਸ਼ਾ ਦੇ ਉਸ ਪਾਰ
ਸ਼ੂਨਯ-ਸੰਸਾਰ
ਜਿਥੇ ਕਦੇ ਆਦਮ 'ਤੇ ਹੱਵਾ ਦਾ ਵਾਸ ਸੀ-
ਨਿਰ-ਵਸਤਰ, ਨਿਰ-ਛੱਲ, ਨਿਰ-ਬੋਲ
ਤੂੰ ਮੇਰੇ 'ਚ ਮਨਫੀ ਹੋ
ਮੈਂ ਤੇਰੇ 'ਚ ਮਨਫੀ ਹੋ
“ਇਕ” ਹੋ ਸਕਾਂਗਾ
ਪਰ ਅਸੀਮ ਸ਼ੂਨਯ ਨੂੰ “ਇਕ” ਦੀ ਸੀਮਾਂ ਵਿਚ ਰੱਖਣ ਲਈ
ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਇਕ ਨਾਮ ਦੀ
ਚਿਹਨ ਚੱਕ੍ ਦੀ, ਆਕਾਰ ਦੀ
ਪਰ ਪ੍ਰਫਾਂਵਿਆ ਦਾ ਕੋਈ ਨਾਮ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ,
ਚਿਹਨ ਚਕ੍ ਨਾ ਆਕਾਰ।
ਉਸ ਦੀ ਹੋਂਦ ਤਾਂ ਸੂਰਜ ਦੀ ਲੀਲ੍ਹਾ ਹੈ

ਜਦੋਂ ਸੂਰਜ ਚੜ੍ਹਦਾ ਹੈ
ਪ੍ਰਫਾਂਵੇਂ ਬੁਣਦਾ ਹੈ:
ਅਸਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ
ਪ੍ਰਫਾਂਵੇਂ ਸਮੇਟਦਾ ਹੈ
ਤੇ ਪਿੱਛੇ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ
ਅਰਬਦ ਨਰਬਦ ਪੁੰਦੂਕਾਰ।
ਫਿਰ
ਇਕ ਜੁਗਨੂੰ ਦੀ ਤਲਾਸ਼
ਇਕ ਹੋਰ ਸਾਗਰ-ਮੰਥਣ
ਇਕ ਹੋਰ ਕੱਚਾ ਘੜਾ
ਉਸ ਪਾਰ ਜਾਣ ਲਈ
ਜਿਥੇ ਧਰਤ ਤੇ ਆਕਾਸ਼
ਮਿਲਕੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੇ।

ਪੁਰੋਂ ਗਿਰਾਏ, ਟੁੱਕੜੇ-ਟੁੱਕੜੇ ਹੋਏ ਪੱਥਰ ਵਾਂਗ
ਬਿਖਰਿਆ ਅਸਤਿਤ੍ਵ:
ਪੱਥਰ-ਟੁਕੜਿਆਂ ਨੂੰ ਜੋੜਣਾ
ਉਪਰ ਧਕੇਲਣਾ
ਨੀਚੇ ਲੁੜਕਣਾ
ਬਾਰੰਬਾਰ, ਲਗਾਤਾਰ
ਇਹ ਸਜਾ ਨਾ ਸਰਾਪ ਹੈ
ਬਸ, 'ਹੋਣ' ਦਾ ਸੰਤਾਪ ਹੈ
ਮੈਂ ਇਸ ਯੁਗ ਦਾ ਸਿਸੀਫਸ ਹਾਂ।

***

ੲ
ਕਰਤੇ ਹਥਿ ਵਡਿਆਈਆਂ

ਜੁਆਨ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀ ਢਾਣੀ ਦਾ ਮੋਢੀ ਸ੍ਰੀ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਇੱਕ ਉੱਤਮ
ਕਵੀ ਹੋਣ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਇਕ ਸਰੋਸ਼ਟ ਤੇ ਸੁਲਝਿਆ ਹੋਇਆ ਵਿਦਵਾਨ ਵੀ ਹੈ।

-ਪ੍ਰੋ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ

ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਨਵੀਂ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਾਡੇ ਸਮੁੱਚੇ
ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਨਵੀਂ ਨੁਹਾਰ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਬੁਧੀਮਾਨ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਦੇਣ ਸਾਡੀ ਆਲੋਚਨਾ
ਨੂੰ ਮਹੱਤਵ-ਪੂਰਨ ਤਾਂ ਹੈ ਹੀ, ਉਹ ਕਵਿਤਾ ਵੀ ਬੁਧੀ ਨੂੰ ਚਕਾਚੌਧ ਕਰਨ ਵਾਲੀ
ਰਚਦਾ ਹੈ।

-ਪ੍ਰੋ. ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ

Dr. Jasbir Singh Ahluwalia has undisputedly carved for
himself a niche amongst the immortals of the new Punjabi poetry.
He is no more "a poet of dissent". He is himself a stalwart
practitioner of the Punjabi poetry today. With him the
contemporary Punjabi verse makes a significant stride forward.

- Kartar Singh Duggal

ਸੇਖੋਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਦਾ ਧਿਆਨ ਨਿਸ਼ਚੇ ਹੀ
ਸਿਧਾਂਤ-ਚਿੰਤਨ ਵੱਲ ਗਿਆ।

- ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ

ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ-ਕਲਾ ਦੇ ਲਗਾਤਾਰ ਅਤੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਧਿਐਨ ਦੀ
ਦਿਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਚੇਤਨ ਯਤਨ ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਨੇ
ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਇਕ ਨਵੀਂ ਸ਼ੈਲੀ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ।

- ਪ੍ਰੋ. ਹਰਬੰਸ ਸਿੰਘ (ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ)

ਅਜੋਕੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਹੁਣ ਤੱਕ ਤਿੰਨ ਮੁੱਖ ਦੌਰ ਗੁਜ਼ਰ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਕਾਲ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਪਰਾਸਰੀਰਕ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਅਲੌਕਿਕ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਗਤਿਵਾਦੀ ਕਾਵਿ ਧਾਰਾ ਦੇ ਬਿੰਬ ਵਿਧਾਨ ਦੇ ਮੂਲ ਲੱਛਣ ਹਨ, ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦਾ ਮਾਨਵੀਕਰਨ, ਅਮੂਰਤ ਸੰਕਲਪਾਂ ਨੂੰ ਅਣਪ੍ਰਾਣਿਤ ਕਰਨਾ, ਮਨੁੱਖੀ ਗੁਣ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਅਭਿਵਿਅੰਜਨ ਪ੍ਰਕਿਰਤਕ ਪਦਾਰਥਾਂ ਅਤੇ ਘਟਨਾ ਚੱਕਰ ਰਾਹੀਂ ਕਰਨਾ, ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਫਲਸਫੇ ਨਾਲ ਜਜ਼ਬਾਤੀ ਸਾਂਝ ਅਤੇ ਰੁਮਾਂਟਿਕ ਪ੍ਰੀਤ। ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਦੀ ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦੀ ਕਾਵਿ ਲਹਿਰ ਨੇ ਨਵੀਆਂ ਅਨੁਭਵ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ, ਨਵੇਂ ਬਿੰਬ ਵਿਧਾਨ ਦੇ ਵਿਸਥਾਰ ਅਤੇ ਅਛੂਤੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਰਾਹੀਂ ਪਰਿਵਰਤਿਤ ਸਥਿਤੀਆਂ ਤੋਂ ਜਨਮੇ ਨਵੇਂ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।

-ਪ੍ਰੋ. ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ

ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਨੇ 1966 ਵਿਚ ਛਪੀ ਆਪਣੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੀ ਪੁਸਤਕ, "Tradition and Experiment in Modern Punjabi Poetry" ਵਿਚ ਜਿਥੇ ਪੂਰਵ-ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ੀਲ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਸਰਬ-ਪੱਖੀ ਵਿਸਲੇਸ਼ਣ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਥੇ ਨਾਲ ਹੀ ਇਸ ਵਿਚ ਆਏ ਜ਼ਮੂਦ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦਿਆਂ ਨਵੇਂ ਪ੍ਰਯੋਗਾਂ ਲਈ ਲੋੜੀਂਦੀ ਭੂਮੀ ਵੀ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਨੇ ਨਵੇਂ ਆਧਾਰ, ਨਵੀਆਂ ਸੋਚਾਂ ਤੇ ਨਵੀਨ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦੇ ਉੱਜਲੇ ਭਵਿੱਖ ਲਈ ਆਲੋਚਨਾ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਹੱਲ ਢੂੰਡਣ ਦਾ ਯਤਨ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਸਗੋਂ ਰਚਨਾਤਮਕ ਕਿਰਿਆ ਲਈ, ਆਪਣੇ ਪਿਛਲੇ ਲੇਖਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਨਵੀਨ ਸੋਧ ਵੀ ਦਿੱਤੀ ਹੈ।

-ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ

ਹਿੰਦੀ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਵੀ ਅਗੇਯਾ ਸ. ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਵਾਂਗ ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦ ਦੇ ਮੋਢੀ ਅਤੇ ਸਿਧਾਂਤਕਾਰ ਹਨ।

ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦ ਛਾਇਆਵਾਦੀ ਕਲਪਨਾਂ ਦੇ ਉਲਟ ਯਥਾਰਥਵਾਦ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦ ਦੀ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ, ਅੰਤਰ ਮੁਖੀ ਅਤੇ ਬੌਧਿਕ ਰੁਚੀ ਨੇ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਸ਼ਬਦ-ਚੋਣ, ਵਾਕ-ਬਣਤਰ, ਛੰਦ-ਸੰਗੀਤ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਵਿਧਾਨ ਤੇ ਵੀ ਅਸਰ ਪਾਇਆ ਹੈ।

-ਪ੍ਰੋ. ਸੁਜਾਨ ਸਿੰਘ

Jasbir Singh Ahluwalia is the *enfant terrible* of the new generation of Punjabi poets. Well read in Western literature and philosophy, he has greatly contributed in investing the literary discussion about contemporary Punjabi poetry with metaphysical overtones. His poems collected in two anthologies *Kagaz Da Ravan* and *Koor Raja Koor Parja* have suffered to a certain extent for being measured against his critical pronouncements. His main contribution has, however, been in perfecting a satirical style which goes well with his vision of critical realism. Vivacious and challenging, Ahluwalia is brilliantly original.

In the new generation of the critics, Dr. Harbhajan Singh and Dr. Jasbir Singh Ahluwalia may be considered to have established their credentials effectively.

-Prof. Attar Singh

ਡਾ: ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ: ਕਵੀ, ਫਿਲਾਸਫਰ ਅਤੇ ਚੈਲੰਜਰ

ਡਾ. ਪੁਆਰ ਦੇ ਕਾਰਜਕਾਲ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ਨਾਲ ਡਾ. ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਨਾਲ ਸਾਰਾ ਮਾਹੌਲ ਬਦਲ ਗਿਆ ਸੀ। ਡਾ. ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਨੇ ਜਦੋਂ ਆਰਟਸ ਆਡੀਟੋਰੀਅਮ ਵਿਚ ਸਮੁੱਚੀ ਅਧਿਆਪਕ ਫੈਕਲਟੀ ਸਾਹਮਣੇ ਆਪਣਾ ਪਹਿਲਾ ਭਾਸ਼ਣ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਉਹ 'ਫਤਹਿ' ਬੁਲਾ ਕੇ ਸਮਾਪਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਕੁਝ ਹੀ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਮੁੱਖ ਗੇਟ ਤੇ ਇਕ ਵੱਡੇ ਆਕਾਰ ਵਾਲੀ ਤਖ਼ਤ ਸ੍ਰੀ ਕੇਸਗੜ੍ਹ ਸਾਹਿਬ ਵਾਲੀ ਫੋਟੋ ਲਗਵਾ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਗੱਲ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਫਤਹਿ ਬੁਲਾਉਣ ਨਾਲ ਜਾਂ ਫੋਟੋ ਲਗਵਾਉਣ ਨਾਲ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦਾ ਫੈਲਾਅ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਗੱਲ ਸਿਰਫ਼ ਇਕ ਮਾਹੌਲ ਨੂੰ ਬਦਲਣ ਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਮਾਹੌਲ ਬਦਲਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਲੋਂ ਕਿਸੇ ਖਾਲਸੇ ਦੇ ਤਿੰਨ ਸੌਵੇਂ ਜਨਮ ਦਿਵਸ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਕੈਂਪਸ ਵਿਖੇ, ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵੱਲੋਂ ਇਕ ਵੀ ਬੈਨਰ ਐਸਾ ਨਹੀਂ ਲਗਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਮਨੁੱਖਤਾ ਨੂੰ ਖ਼ਾਲਸਾਈ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਕੋਈ ਸੁਨੇਹਾ ਮਿਲਦਾ ਹੋਵੇ। ਹਾਲਾਂ ਕਿ ਪੂਰੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹਰ ਸਰਕਾਰੀ ਅਦਾਰੇ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਸਥਿਤੀ ਮੁਤਾਬਿਕ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਖ਼ਾਲਸਾਈ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ

ਨੂੰ ਪ੍ਰਚਾਰਨ ਵਾਲੇ ਬੈਨਰ ਅਤੇ ਬੋਰਡ ਆਦਿ ਲਗਵਾਏ ਸਨ। ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਚਾਰ ਸੌ ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਖਾਲਸਾ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਨੂੰ ਮਨਾਉਣ ਲਈ ਦਿੱਤੇ ਸਨ। ਇਹ ਕੋਈ ਫਿਰਕੂ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕੋਈ ਇਲਾਕਾ-ਪ੍ਰਸਤੀ ਸੀ। ਹਿੰਦੂਆਂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਪੂਰੀ ਤਨ ਦੇਹੀ ਨਾਲ ਖਾਲਸਾ-ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਨੂੰ 'ਜੀਓ ਆਇਆਂ' ਕਿਹਾ ਸੀ ਪਰ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਇਸ ਸਮੁੱਚੇ ਮਾਹੌਲ ਤੋਂ ਖਾਲੀ ਸੀ। ਇਥੇ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵੱਲੋਂ ਕੋਈ ਬੈਨਰ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਕੋਈ ਬੋਰਡ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਮੇਨ ਗੇਟ ਤੇ ਲੱਗੀ ਤਖ਼ਤ ਸ੍ਰੀ ਕੇਸਗੜ੍ਹ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਫੋਟੋ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਦੋਵੇਂ ਮਾਹੌਲਾਂ ਦਾ ਕੰਟਰਾਸਟ ਆਪਣੇ ਆਪ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਦਮ ਹੀ ਸਾਰੇ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਕੈਂਪਸ ਦਾ ਸੀਨ ਬਦਲ ਗਿਆ ਸੀ। ਧੜੇਬੰਦੀ ਵਾਲੇ ਤਣਾਅ ਭਰੇ ਮਾਹੌਲ ਤੋਂ ਤਾਂ ਮੁਕਤੀ ਮਿਲੀ ਹੀ ਮਿਲੀ ਸੀ ਸਗੋਂ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦਾ ਸਿੱਖ ਕਰੈਕਟਰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਉਭਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਤਣਾਅ ਭਰੇ ਮਾਹੌਲ ਨੇ ਇਕ ਦਮ ਹੀ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਫੰਕਸ਼ਨਾਂ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਤੀਆਂ ਦੇ ਮੇਲੇ ਨਾਲ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ ਅਤੇ ਦਿਵਾਲੀ ਦੇ ਸ਼ੁਭ ਤਿਉਹਾਰ ਤੱਕ ਸਮੁੱਚੇ ਕੈਂਪਸ ਦਾ ਮਾਹੌਲ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਕਾਰਜਾਂ ਨਾਲ ਸ਼ਰਸ਼ਾਰ ਹੋ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਕੁਝ ਕੋਨਿਆਂ ਤੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਕਾਰਜਾਂ ਦੀ ਦਬਵੀਂ ਜਿਹੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਵੀ ਉਭਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਪਰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਤਣਾਅ ਭਰੇ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਫੰਕਸ਼ਨਾਂ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਦਾ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਕਰਨੀ ਹੀ ਕਰਨੀ ਸੀ। ਪੜ੍ਹਾਈ ਨਾ ਹੀ ਤਾਂ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਫੰਕਸ਼ਨ ਕਰਵਾਉਣ ਨਾਲ ਰੁਕਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਖੇਡਾਂ ਕਰਵਾਉਣ ਨਾਲ। ਪੜ੍ਹਾਈ ਤਾਂ ਜੇ ਰੁਕਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਬਦਲਾ ਲਊ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਨਾਲ ਅਤੇ ਧੜੇਬੰਦੀ ਨਾਲ। ਸਰਕਾਰਾਂ ਨੇ ਤਾਂ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦੇ ਨਾਲ ਸਪੋਰਟਸ ਨੂੰ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਕਾਰਜਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰੀ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਸਿਹਰਾ ਡਾ. ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਨੂੰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਤਣਾਅ ਭਰੇ ਮਾਹੌਲ ਨੂੰ ਗੀਤਾਂ-ਸੰਗੀਤਾਂ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿਚ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਨਾਲ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੀ ਧੜੇਬੰਦੀ ਵੀ ਖਤਮ ਹੋਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਡਾ. ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਦੀ ਕਾਰਜਸ਼ੈਲੀ ਸਭ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਚੱਲਣ ਵਾਲੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕੰਮ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਇਹ ਮਹਿਸੂਸ ਨਹੀਂ ਹੋਣ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਇਹ ਕੰਮ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧੜੇ ਦੇ ਦਬਾਓ ਹੇਠ ਆ ਕੇ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧੜੇ ਨੂੰ ਨੁਕਸਾਨ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਲਈ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਵਾਈਸ-ਚਾਂਸਲਰ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਫਾਦਰ-ਫਿਗਰ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਫਰਜ਼ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਇਖ਼ਲਾਕੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਵੀ ਬਣਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ

ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਹਰ ਅਧਿਆਪਕ ਅਤੇ ਕਰਮਚਾਰੀ ਨੂੰ ਇਨਸਾਫ਼ ਮਿਲਣ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਕਰਵਾ ਕੇ ਰੱਖੇ। ਡਾ. ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਦੇ ਆਉਣ ਨਾਲ ਇਹ ਅਹਿਸਾਸ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ।

ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, ਦਾ ਉਪ-ਕੁਲਪਤੀ ਬਣਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਡਾ. ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਕਈ ਉੱਚ-ਅਹੁਦਿਆਂ ਤੇ ਰਹਿ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਪਰ ਉਪ-ਕੁਲਪਤੀ ਦਾ ਅਹੁਦਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਸਭ ਅਹੁਦਿਆਂ ਤੋਂ ਉੱਚਾ ਅਹੁਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਅਹੁਦੇ ਦੀ ਮਾਣ-ਮਰਯਾਦਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾ ਬਹੁਤ ਉੱਚੀ ਹੈ। ਡਾ. ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਜੈਸਾ ਉੱਚ-ਕੋਟੀ ਦਾ ਵਿਦਵਾਨ ਹੀ ਅਜਿਹੇ ਉੱਚ-ਅਹੁਦੇ ਉੱਪਰ ਬੈਠਾ ਸੌਂਦਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਦਵਤਾ ਇਸ ਸਮੇਂ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਜੇ ਮੈਂ ਇਹ ਕਹਾਂ ਕਿ ਉਹ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਨੇ ਜਾਂ ਫਿਲਾਸਫ਼ੀ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਤਾਂ ਇਹ ਗੱਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਦਵਤਾ ਨਾਲ ਇਨਸਾਫ਼ ਨਹੀਂ ਕਰ ਰਹੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਬੁਨਿਆਦੀ ਤੌਰ ਦੇ ਉਹ ਕਵੀ ਤੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਸਨ। ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਹਿਤਕ ਸਫ਼ਰ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸਫ਼ਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚੋਂ ਪੈਰ ਪਸਾਰਦੇ ਹੋਏ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਾਹਿਤ, ਫਿਲਾਸਫ਼ੀ, ਰਾਜਨੀਤੀ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਵੀ ਆਪਣੀ ਥਾਂ ਬਣਾਈ ਬੈਠੇ ਹਨ। ਉਹ ਜਿਸ ਵੀ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਵਿਚਰੇ ਹਨ ਉਸ ਦੀਆਂ ਸਿਖਰਾਂ ਨੂੰ ਛੂਹ ਕੇ ਦਮ ਲਿਆ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰੋ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ-ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੀ ਰੁਮਾਂਸਵਾਦੀ ਕਾਵਿ-ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਲਲਕਾਰ ਕੇ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ੀਲਤਾ ਦਾ ਝੰਡਾ ਚੁੱਕਿਆ ਅਤੇ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ੀਲਤਾ ਦਾ ਡੰਕਾ ਬਜਾ ਕੇ ਆਧੁਨਿਕਤਾਵਾਦ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆਂਦਾ। ਇਹ ਗੱਲਾਂ ਪੁਰਾਣੇ ਮਾਰਗਾਂ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਨਵੇਂ ਮਾਰਗ ਅਪਣਾਉਣ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀਕ ਸਨ। ਬਾਗ਼ੀ ਸੁਰ ਨੂੰ ਵਿਰੋਧਤਾ ਤਾਂ ਹਰ ਪਾਸਿਓਂ ਦੇਖਣੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਵਿਰੋਧਤਾ ਡਾ. ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਦੀ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ੀਲਤਾ ਤੇ ਆਧੁਨਿਕਤਾਵਾਦ ਦੀ ਵੀ ਹੋਈ ਸੀ ਪਰ ਡਾ. ਸਾਹਿਬ ਮਸਤ ਹਾਥੀ ਵਾਂਗ ਆਪਣੀ ਚਾਲ ਚੱਲਦੇ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਸੇਧ ਦਿੰਦੇ ਹੋਇਆਂ ‘ਆਧੁਨਿਕਤਾ’ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਉਚਿਤ ਹੀ ਨਹੀਂ ਦਰਸਾਇਆ ਸਗੋਂ ਕੁਝ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਰਾਹੀਂ ਇਸ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਪਹਿਲੂਆਂ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ “ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ-ਕਲਾ ਦੇ ਲਗਾਤਾਰ ਅਤੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਧਿਐਨ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ ਵੱਲ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਚੇਤੰਨ ਯਤਨ ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਨੇ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਇਕ ਨਵੀਂ ਸ਼ੈਲੀ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ। ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਆਪਣੀ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੀ ਇਸ ਨਵੀਂ ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਉਹ ਸਿਧਾਂਤਕ ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਅਭਿਆਸੀ ਵੀ।..... ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਬੁੱਧੀ-ਪਰਕ ਬਣਾਉਣ

ਵਿਚ ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਵੇਂ ਅਤੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹਸਤਾਖਰ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੇ ਹਨ।” (ਪ੍ਰੋ. ਸੇਖੋਂ ਦੇ ਸ਼ਬਦ)

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਡਾ. ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਨੇ ਜਦੋਂ ਗੁਰਮਤਿ ਫਲਸਫੇ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਪੈਰ ਪਸਾਰਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੇ ਤਾਂ ਇਥੇ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਲਿਖਤ ਪਹਿਲੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਨੂੰ ਵੰਗਾਰ ਪਾਉਣ ਵਾਲੀ ਸਾਬਤ ਹੋਈ ਹੈ। ਗੁਰਮਤਿ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਜਾਂ ਗੁਰਮਤਿ ਫਲਸਫੇ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਿਆਂ ਡਾ. ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਅਜਿਹੇ ਅਖੌਤੀ ਵਿਆਖਿਆਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਆੜੇ ਹੱਥੀਂ ਲਿਆ ਹੈ ਜਿਹੜੇ ਗੁਰਮਤਿ ਦਾ ਵੇਦਾਂਤਕ ਫਲਸਫਿਆਂ ਨਾਲ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ ਕਰਕੇ ਆਪਣੀ ਵਿਦਵਤਾ ਦਾ ਤਾਂ ਢੰਡੋਰਾ ਪਿੱਟਦੇ ਹਨ ਪਰ ਗੁਰਮਤਿ ਫਲਸਫੇ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਕੱਟ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਡਾ. ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਆਪਣੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ “ਸਾਡੀਆਂ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਤੇ ਹੋਰ ਅਕਾਦਮਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਿਚ ਸੰਸ਼ੋਭਤ ਸਿੱਖ ਵਿਦਵਾਨ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਧਾਰਮਿਕ ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਨਾਂ ਹੇਠਾਂ ਸਿੱਖ ਫਲਸਫੇ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਨੂੰ ਭੰਗ ਕਰਨ ਦੇ ਖੁਦ ਯਤਨ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਕ ਪਾਸੇ ਉਹ ਸਿੱਖ ਫਲਸਫੇ ਅਤੇ ਹੋਰਨਾਂ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਸਾਂਝੇ ਲੱਛਣਾਂ ਦੀ ਢੂੰਡ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਸਿੱਖ ਫਲਸਫੇ ਦੇ ਹਰ ਸੰਕਲਪ ਦਾ ਖੁਰਾ ਲੱਭਦੇ-ਲੱਭਦੇ ਵੇਦ-ਪੁਰਾਣ, ਕਤੇਬ ਕੁਰਾਣ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਦੇ ਹਨ ਤੇ ਸਿੱਧ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਿੱਖ ਮਤਿ ਦਾ ਫਲਾਣਾ ਵਿਚਾਰ ਫਲਾਣੇ ਸੋਮੇ ਤੋਂ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਖੁਦ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਬਾਰ-ਬਾਰ ਇਹ ਫਰਮਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਸੋਮਾ ਸਿਰਫ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਹੀ ਹੈ।” ਡਾ. ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਮੱਤ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਜਾਂ ਸਿੱਖ ਫਲਸਫੇ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਇਸ ਵਿਦਾਂਤੀਕਰਣ ਦਾ ਗ੍ਰਹਿਣ ਦੂਰ ਕਰਕੇ ਹੀ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਡਾ. ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਅਕਾਦਮਿਕ ਖੇਤਰ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਨੂੰ ਇਕ ਸਲਾਹਕਾਰ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਹਰ ਸਮੇਂ ਉਸਾਰੂ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੇ ਵੀ ਡਾ. ਸਾਹਿਬ ਵੱਲੋਂ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸੁਝਾਵਾਂ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ ਹੈ। ਸੰਨ 1996 ਵਿਚ ਹੋਈਆਂ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਦੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਸਮੇਂ ਡਾ. ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਲਈ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਚੋਣਾਂ ਲੜਨ ਵਾਸਤੇ ਇਕ ਚੋਣ ਮੈਨੀਫੈਸਟੋ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਸਾਰੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਇਸ ਮੈਨੀਫੈਸਟੋ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਲੜੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਡਾ. ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਦਾ ਜੀਵਨ ਮੁੱਢ ਤੋਂ ਹੀ ਪੁਰਾਣੇ ਰੀਤੀ-ਰਿਵਾਜਾਂ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕਰਕੇ ਨਵੀਆਂ ਲੀਹਾਂ ਤੇ ਤੁਰਨ ਦਾ ਆਦੀ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹਰ ਸਮੇਂ ਇਕ ਨਵੀਂ ਪਿਰਤ ਪਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਆਪਣੀਆਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਿਤਾਬਾਂ- ‘ਮੇਰੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਰਚਨਾ’ ਅਤੇ ‘ਸਿੱਖ ਚਿੰਤਨ: ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਤੇ ਸੰਸਥਾਤਮਕ ਵਿਕਾਸ’ ਦੇ ਮੁੱਢ ਵਿਚ ਮੁੱਖ ਬੰਦ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਆਪਣੇ ਮੁੱਢਲੇ ਜੀਵਨ

ਬਾਰੇ ਸੰਕੇਤਾਮਕ ਤੌਰ ਤੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਸਿਰਲੇਖ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ: 'ਝੀਲ ਦੇ ਠਹਿਰੇ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਇਕ ਪੱਥਰ ਸੁੱਟ ਵਿਖਾਵਾਂਗੇ।' ਝੀਲ ਦਾ ਠਹਿਰਿਆ ਹੋਇਆ ਪਾਣੀ ਬੇ-ਰੋਕ ਟੋਕ ਚਲੀਆਂ ਆ ਰਹੀਆਂ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ ਜੋ ਨਾ ਬਦਲ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕਰਵਟ ਲੈ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ਾਂਤ ਪਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਪੱਥਰ ਸੁੱਟਣਾ ਉਸ ਵਿਚ ਹਲਚਲ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਇਕ ਬਗਾਵਤ ਦੇ ਸਮਾਨ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਨਾਲ ਡਾ. ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਮੁੱਢ ਤੋਂ ਹੀ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਵੱਲੋਂ ਸੰਨ 1973 ਵਿਚ ਪਾਸ ਕੀਤਾ ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਮਤਾ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਹੀ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਬਣਿਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਅਖੀਰ ਸੰਨ 1978 ਵਿਚ ਇਸ ਮਤੇ ਦਾ ਸੁਧਰਿਆ ਹੋਇਆ ਰੂਪ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਸੁਧਰੇ ਹੋਏ ਮਤੇ ਨੂੰ ਸੰਨ 1978 ਵਿਚ ਲੁਧਿਆਣੇ ਦੀ ਸੰਸਾਰ ਅਕਾਲੀ ਕਾਨਫਰੰਸ ਵਿਚ ਪਾਸ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਮਤੇ ਦੇ ਸਿਰਜਕ ਖੁਦ ਡਾ. ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਹਨ।

ਡਾ. ਸੁਖਦਿਆਲ ਸਿੰਘ
ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ

ਸਿੱਖ ਚਿੰਤਕ ਡਾ. ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ

ਡਾ. ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਨੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਰੁਝੇਵਿਆਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਸਿੱਖ ਫਲਸਫੇ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਸ਼ਲਾਘਾਯੋਗ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਫਲਸਫੇ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਦਲੀਲਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਠੋਸ ਅਤੇ ਤਰਕਪੂਰਣ ਹਨ ਜਿਸ ਸਦਕਾ ਵੇਦਾਂਤਿਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠਾਂ ਆਏ ਵਿਦਵਾਨ ਅੱਜ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਹਿਮਤ ਹਨ ਕਿ ਸਿੱਖ ਫਲਸਫਾ ਕੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਹ ਸੁਪਨਾ, ਕਿ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਫਲਸਫਾ ਆਪਣੇ ਸੁੱਧ ਅਤੇ ਨਿਰੋਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬਾਕੀ ਧਰਮਾਂ ਅਤੇ ਫਲਸਫਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਮੁਹਰਲੀ ਕਤਾਰ ਵਿਚ ਜਾ ਖਲੋਵੇ, ਅੱਜ ਸਾਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਨਜ਼ਰ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਕੁੱਝ ਅਜਿਹੇ ਵਿਸ਼ਵ-ਵਿਆਪੀ ਸਰੋਕਾਰ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸਦਕਾ ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੌਰਾਨ ਇਕ ਨਵੀਨ ਵਿਸ਼ਵ ਸਭਿਅਤਾ ਨੂੰ ਸਿਰਜਣਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਹ ਸੁਝਾਅ ਸ਼ਲਾਘਾਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਸਿੱਖ ਮਜ਼ਹਬ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਜਾਂ ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਵਿਚ ਰੱਖਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਸਮੁੱਚੇ ਜਗਤ ਵਿਚ, ਹੋਰਨਾਂ ਧਰਤੀਆਂ 'ਤੇ ਅਤੇ ਹੋਰਨਾਂ ਸਭਿਅਤਾਵਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਪੇਂਦ ਲਾਈ ਜਾਵੇ। ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਪਿਰਟ-ਮੁਖੀ ਚਿੰਤਨ ਹੈ ਅਤੇ ਸਪਿਰਟ-ਮੁਖੀ ਮਾਰਗ ਹੈ।

ਡਾ. ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਨੂੰ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦਾ ਮਹਾਨ ਸਿੱਖ ਚਿੰਤਕ ਕਹਿਣ ਵਿਚ ਕੋਈ ਅਤਿ-ਕਥਨੀ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ। ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਫਲਸਫੇ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਬਾਰੇ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਸੈ-ਪਛਾਣ ਬਾਰੇ ਡਾ. ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਨੇ ਹੀ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਆਵਾਜ਼ ਉਠਾਈ ਹੈ। ਬਰਟਰੈਂਡ ਰਸਲ ਵਾਂਗ ਨਿਡਰ ਹੋ ਕੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਈਆਂ ਕੁਰੀਤੀਆਂ ਅਤੇ ਸੁਧਾਰਾਂ ਬਾਰੇ ਸਾਨੂੰ ਜਾਗਰੂਕ ਕਰਵਾਇਆ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀਆਂ ਜ਼ਜੀਰਾਂ ਵਿਚ ਜਕੜੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰ ਭਰ ਦੇ ਕੋਨੇ-ਕੋਨੇ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਲਈ ਡਾ. ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਯਤਨਸ਼ੀਲ ਹਨ।

ਡਾ. ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਨੇ ਸਿੱਖ ਮਤਿ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਨਵੀਨ ਸ਼ੈਲੀ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਨਜ਼ਰੀਏ ਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਡਾ. ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਇਕ ਪਾਸੇ ਭਾਰਤੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਡਾ. ਸਰਵਪਲੀ ਰਾਧਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਨ, ਜਿਸ ਨੇ ਹਿੰਦੂ ਮਤਿ ਦੀਆਂ ਬਰੀਕੀਆਂ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆਂਦਾ ਹੈ, ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਮਹਾਨ ਪੱਛਮੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਬਰਟਰੈਂਡ ਰਸਲ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜੋ ਜੀਵਨ ਦੇ ਆਖਰੀ ਸਾਲਾਂ ਦੌਰਾਨ ਸੰਸਾਰ ਭਰ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸੇਧ ਦਿੰਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਡਾ. ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਵੀ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਅਕਾਲੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦਾ ਕਈ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਤੋਂ ਮਾਰਗ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਦਾ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਡਾ. ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਸੰਧੂ

ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ, ਫਿਲਾਸਫੀ ਵਿਭਾਗ,
ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ

ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ: ਸਿੱਖ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਅਦੁੱਤੀ ਪਛਾਣ

ਡਾ. ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਨੇ ਸਿੱਖ ਫਲਸਫੇ ਨੂੰ ਰਵਾਇਤੀ ਵਿਦਵਤਾ ਦੀ ਬਜਾਏ ਆਧੁਨਿਕ ਬੌਧਿਕਤਾ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਪੱਛਮੀ ਦਰਸ਼ਨ ਦੋਹਾਂ ਦੀਆਂ ਮੁੱਖ ਧਾਰਾਵਾਂ ਦੇ ਗਿਆਤਾ ਹਨ। ਸਿੱਖ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਦੋਹਾਂ ਨਾਲ ਤੁਲਨਾਉਣ ਦੁਆਰਾ ਇਸ ਦੀ ਸਪੱਸ਼ਟਤਾ ਵੱਧਦੀ ਹੈ। ਨਵੀਨ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ।

- ਪ੍ਰੋ. ਰਾਮ ਸਿੰਘ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ

ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ: ਸਿੱਖ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ

“ਦਾ ਸਾਵਰਿਨਟਿ ਆਫ਼ ਦੀ ਸਿੱਖ ਡਾਕਟ੍ਰਿਨ”: (ਸਿੱਖਇਜ਼ਮ ਇਨ ਦਾ ਪਰਸਪੈਕਟਿਵ ਆਫ਼ ਮਾਡਰਨ ਥਾਟ-) ਡਾ. ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਦੀ ਦਿਲਚਸਪ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਨੇ ਬੜੇ ਹੀ ਉੱਤਮ ਢੰਗ ਨਾਲ ਆਧੁਨਿਕ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੀ ਤਦਰੂਪਤਾ ਦਾ ਤੋਲ-ਮਾਪ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਚੁਣੌਤੀਆਂ ਤੇ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਪਾਠਕਾਂ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਹ ਖੋਜ ਨਿਬੰਧ ਤਰਕਸਿੱਧ ਤੇ ਵਿਚਾਰਮਈ ਢੰਗ ਨਾਲ ਨਿਵੇਕਲੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਲਏ ਨਿਰੋਲ ਤੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਨਿਰਨਿਆਂ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੈ।

ਡਾ. ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਦੀ ਇਹ ਰਚਨਾ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵਿਸ਼ੇ ਉੱਤੇ ਦੁਰਲਭ ਖੋਜ ਹੈ ਜੋ ਹਰ ਸੂਝਵਾਨ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਚੇਤਨ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਡਾ. ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਨਈਅਰ
ਸਾਬਕਾ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਤੇ ਮੁਖੀ,
ਪੰਜਾਬ ਇਤਿਹਾਸ ਅਧਿਐਨ ਵਿਭਾਗ,
ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ

ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦਾ ਸਿਰਮੌਰ ਸਿੱਖ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ :

ਡਾ. ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ

ਮੈਂ ਡਾ. ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਨੂੰ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਸਿੱਖ ਚਿੰਤਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਯੋਧਾ ਤਸਲੀਮ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਬਿਉਰੋਕਰੇਸੀ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਵੀ ਸਿੱਖ ਚਿੰਤਕ ਹੋਣ ਦੀ ਜੋਖਮਭਰੀ ਭੂਮਿਕਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਨਿਭਾਈ ਸਗੋਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੀ ਸਿਧਾਂਤਕ ਸਰਦਾਰੀ ਨੂੰ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਯੁੱਧ ਲੜਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਨਤੀਜਿਆਂ ਦਾ ਦਰਦ ਵੀ ਲਗਾਤਾਰ ਹੰਢਾਇਆ ਹੈ।

ਡਾ. ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਦੀਆਂ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਅਤੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਲਿਖਤਾਂ ਅਤੇ ਇਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅਕਾਦਮਿਕ ਭਾਸ਼ਣ ਵੀ ਇਕ ਗਹਿਰ ਗੰਭੀਰ ਸੰਬਾਦ ਛੇੜਦੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਵੀ ਰਚਨਾ ਪੜ੍ਹੀ ਜਾਵੇ ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਨਵਾਂ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਨਵਾਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਆਪਣੇ ਆਪ ਹੀ ਉਭਰ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਨੂੰ ਉਚ ਪਾਏ ਦੀਆਂ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਲਿਖਤਾਂ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਨ ਨਾਲ ਹੀ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਸਹੀ ਮੁੱਲ ਪਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਡਾ. ਸਰਬਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ
ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਅਧਿਐਨ ਵਿਭਾਗ,
ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ

ਡਾ. ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਕਾਵਿ:

ਪਲਟਾਉ ਸੱਚ ਦੇ ਪ੍ਰਵਚਨ

ਡਾ. ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਬਹੁ-ਚਰਚਿਤ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਵੰਗਾਰਵੇਂ ਮਸਲੇ ਅਤੇ ਤਿੱਖੇ ਸੰਵਾਦ ਉਭਾਰਨ ਵਾਲੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਛੇਵੇਂ ਦਹਾਕੇ ਦੇ ਆਸ-ਪਾਸ ਉਸ ਨੇ ਭਾਰੂ ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ ਧਾਰਾ ਦੇ ਸਨਮੁੱਖ ਬਦਲਦੇ ਯੁੱਗ, ਸੰਦਰਭਾਂ, ਨਵੀਨ ਚਿੰਤਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਅਤੇ ਸਾਂਝੀਆਂ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਭ੍ਰਾਂਤੀਆਂ ਸਨਮੁੱਖ ਉਭਰਦੇ ਆਧੁਨਿਕ ਸਰੋਕਾਰਾਂ, ਜੀਵਨ ਵਿਹਾਰਾਂ, ਲੁਪਤ ਮਨੋਰਥਾਂ ਅਤੇ ਸੰਭਾਵੀ ਬੁਨਿਆਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਨਵ-ਪਰਿਪੇਖ ਉਸਾਰੇ, ਜੋ ਲਗਾਤਾਰ ਤਿੱਖੇ ਅਤੇ ਕੇਂਦਰੀ ਵਿਵਾਦ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਡਾ. ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਬਾਰੇ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਇਕਹਿਰੇ ਇਕਪੱਖੀ ਅੰਤਮਪੱਖੀ ਸਰਲੀਕ੍ਰਿਤ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਡੂੰਘੇਰੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਤਰਕਾਂ, ਸਾਡੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਵਿਕਾਸ ਦੀਆਂ ਅੰਤਰ ਵਿਰੋਧਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸੰਭਾਵੀ ਦੂਰ ਪਰਿਣਾਮਾਂ ਦੇ ਪਰਿਪੇਖ ਵਿਚ ਉਭਾਰਦਿਆਂ ਨਿਡਰ ਹੋ ਕੇ ਨਵੀਨ ਕਾਵਿ ਬੋਧ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਰਾਹੀਂ ਇਕੋ ਵੇਲੇ ਤਥਾਕਥਿਤ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਅਤੇ ਨਾਲੋਂ ਨਾਲ ਉਲਾਰ ਖਪਤਵਾਦੀ ਜੀਵਨ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਵਿਡੰਬਨਾਵਾਂ, ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਭ੍ਰਾਂਤੀਆਂ, ਜਟਿਲ ਯਥਾਰਥ ਦੇ ਪੁੱਠੇ ਸਿੱਧੇ ਵਿਹਾਰਾਂ ਅਤੇ ਤਰਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸਾਹਿਤਕ ਸੰਵੇਦਨਾ ਰਾਹੀਂ ਮੁੜ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ। ਦਿਲਚਸਪ ਪਹਿਲੂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਨੇ ਸਾਹਿਤਕ ਹਲਕਿਆਂ ਵਿਚ ਤਿੱਖੇ ਵਾਦ ਵਿਵਾਦ ਰੱਦਣ ਜਾਂ ਐਲਾਨਣ ਦਾ ਅਮਲ ਤਾਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਲੋੜੀਂਦਾ ਤੱਤਕਾਲੀਨ ਦਬਾਉਮੁਲਕ ਭਾਰੂ ਜੀਵਨ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਦੁਖਾਂਤਕ ਪੱਖ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਲੋੜ ਤਾਂ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਡਾ. ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਦੁਆਰਾ ਛੇੜੇ ਸੰਵਾਦ ਰਾਹੀਂ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਸਾਹਿਤ, ਸਮਾਜ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਨਿੱਗਰ ਪ੍ਰਸੰਗ ਅਤੇ ਸੰਭਾਵੀ ਭਵਿੱਖਮੁਖੀ ਵੰਗਾਰਾਂ ਦੀ ਨਿੱਗਰ ਨਿਸ਼ਾਨਦੇਹੀ ਕਰਦੇ ਤਾਂ ਕਿ ਅਗਲੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਉਭਰਦੀਆਂ ਮਾਰੂ ਵਿਰੋਧਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤਕ ਸਿੱਥਲਤਾਵਾਂ ਤੋਂ ਬਚ ਸਕਦੇ।

ਡਾ. ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਸਾਡੇ ਅਜੋਕੇ ਰਾਜਸੀ ਪ੍ਰਿਦੂਕਾਰ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਵਿਸੰਗਤੀਆਂ, ਆਰਥਿਕ ਦੁਸ਼ਵਾਰੀਆਂ, ਲੋਕਰਾਜ ਦੰਭਾਂ ਅਤੇ ਉਚ ਇਨਸਾਨੀ ਤਕਾਜ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਮੂੰਹ ਚਿੜਾਉਂਦੀ ਉਸ ਵਿਕਰਾਲ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਦੀਦਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਾਡੀ ਸਮੁੱਚੀ ਪਰੰਪਰਕ ਚੇਤਨਾ ਗਲਤ-ਮਲਤ ਹੋਈ ਪਈ ਹੈ। ਇਹ ਯੁੱਗ ਨਾਇਕਤਵ ਦਾ ਯੁੱਗ ਨਹੀਂ, ਨਾਇਕਤਵ ਖਲਨਾਇਕਤਵ ਦੇ ਗਲਤ-ਮਲਤ ਹੋਣ ਦਾ ਯੁੱਗ ਹੈ। ਰਾਮ-ਰਾਵਣ ਇਕ ਨਵੇਂ ਮੈਟਾਫਰ ਵਿਚ ਬਦਲਣ

ਦਾ ਸਰੂਪ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦੇ ਦਰਸਾ ਕੇ ਡਾ. ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਨੇ ਇਉਂ ਬਦਲਦੇ ਰੰਗਾਂ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਹਨ ਕਿ ਇਹ ਆਧੁਨਿਕ ਯੁੱਗ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਇਕ ਮਾਅਨੇਖੇਜ਼ ਪਲਟਾਉ ਸੱਚ ਉਭਾਰਦੇ ਹਨ। ਰਾਮਲੀਲਾ ਤੋਂ ਅਸੀਂ ਰਾਵਣਲੀਲਾ ਦੇ ਪਹੁੰਚ ਗਏ ਹਾਂ ਅਤੇ ਇਹ ਰਾਵਣ “ਕਾਗਜ਼ ਦਾ ਰਾਵਣ” ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਰਾਮ ਦੀ ਜੁੜਵੀਂ ਹੋਂਦ ਈਗੋ ਦਾ ਵੀ। ਅਜੋਕਾ ਰਾਵਣ ਸੀਤਾ ਹਰਣ ਨਹੀਂ, ਲੰਕਾ ਹਰਣ ਲਈ ਤਤਪਰ ਹੈ। ਉੱਚ ਪਵਿੱਤਰ ਮਾਨਵੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਤੋਂ ਸੱਤਾ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਵਸਤੁਪਾਲ ਰਹਿਤਲ ਵੱਲ ਦਾ ਇਹ ਵਿਕਾਸ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਨੇ ਇਸ ਨੈਗੇਟਿਵ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਉਭਾਰਦਿਆਂ ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੁੱਖੀ ਹੋਂਦ ਦਾ ਇਹ ਨਿਘਾਰ, ਦੁਫਾੜ, ਵਿਰੂਪਣ, ਦੋਗਲਾਪਣ ਅਜੋਕੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਦਰਦਨਾਕ ਹੋਂਦ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਸਾਡੀ ਸਮੁੱਚੀ ਜੀਵਨ ਜਾਂਚ ਨੂੰ ਵਿਰੂਪਤ ਅਤੇ ਵਿਕਕ੍ਰਿਤ ਕਰ ਮਾਰਿਆ ਹੈ।

ਡਾ. ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਕਾਵਿ ਦੀ ਇਕ ਸਿਰਜਨਾਤਮਕ ਟੇਕ ਪੂਰਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪਰੰਪਰਾ ਅਤੇ ਖਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਹੈ। ਆਪਣੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਨਜ਼ਮਾਂ ਵਿਚ ਡਾ. ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਨੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸ੍ਰੋਤਾਂ ਦਾ ਆਪਣੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਕਾਵਿਕ ਰੂਪਾਂਤਰਨ ਕਰਕੇ ਨਵੀਂ ਸੋਝੀ ਨੂੰ ਸੰਚਾਰਿਆ ਹੈ। ਰਾਮ, ਰਾਵਣ, ਸ਼ਿਵ, ਅਹਿਲਿਆ, ਮੇਨਕਾ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਲੋਕਧਾਰਾਈ ਰੂੜੀਆਂ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਪ੍ਰਸੰਗਾਂ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੇ ਆਧੁਨਿਕ ਵਿਵੇਕ ਦੀਆਂ ਪੁੱਠੀਆਂ-ਸਿੱਧੀਆਂ ਤਰਬਾਂ ਉਭਾਰੀਆਂ ਹਨ।

ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਕਾਵਿ ਜਿਸ ਸਵੈ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਅਤੇ ਉਦਾਰਤਾ ਦਾ ਕਾਵਿ ਬਿੰਬ ਉਸਾਰਨ ਪ੍ਰਤਿ ਅਗਰਸਰ ਹੈ, ਉਸ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਪਰੰਪਰਕ ਕਾਵਿਕ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਸ੍ਰੋਤਾਂ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਕੇ ਨਵੀਨ ਭਾਵ ਬੋਧ ਅਤੇ ਉਸੇ ਅਨੁਕੂਲ ਨਵੀਨ ਕਾਵਿਕ ਉਚਾਰ ਸਿਰਜਣ ਲਈ ਵੱਖਰੀ ਕਾਵਿ-ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਵੱਖਰੇ ਕਾਵਿ-ਬਿੰਬਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਇਸ ਮੂਲ ਮਨੁੱਖੀ ਸੰਵੇਦਨਾ ਨੂੰ ਸੰਚਾਰਨ ਲਈ ‘ਸਫ਼ਰ’ ਇਕ ਮੈਟਾਫਰ ਦੀ ਬਜਾਏ ਮੈਟਾਨਿਮੀ (ਝਕਵਰਅਰਠਖ) ਦੀ ਕਾਵਿ-ਜੁਗਤ ਬਣਦਾ ਹੈ।

ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਕਾਵਿ ਦਾ ਨਿਕਟ ਅਧਿਐਨ ਇਕ ਪਾਸੇ ਆਧੁਨਿਕ ਯੁੱਗ ਦੇ ਗਹਿਰ ਗੰਭੀਰ ਮਸਲਿਆਂ, ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ, ਵਿਚਲਿਤ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਅਤੇ ਨਿਕਟ ਮਾਨਵੀਂ ਮਨੋਰਥਾਂ ਦੀ ਨਿੱਗਰ ਟੋਹ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਨਾਲੋਂ-ਨਾਲ ਇਸ ਖੁਰ ਰਹੀ ਹੋਂਦ ਲਈ ਸੁਹਜਮਈ ਉਚੇਰੇ ਮਾਨਵੀ ਹੋਣ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬ ਵੀ ਸਿਰਜਦਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਥਾਹ ਪਾ ਕੇ ਅਜੋਕਾ ਲਘੂ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੀ ਗੌਰਵਮਈ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਣ ਦੇ ਸਫਲ ਪਾਂਧੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਵਿਸਥਾਪਨ-ਸਥਾਪਨ ਵਿਧੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਮਾਡਲ ਹੈ। ਨਕਾਰਨ ਅਤੇ ਸਕਾਰਨ ਇਸ ਕਾਵਿ ਦੇ ਦੋ ਜੁੜਵੇਂ ਪਾਸਾਰ

ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਡੂੰਘੀਆਂ ਰਮਜ਼ਾਂ ਪ੍ਰਵਾਹਿਤ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਐਲਾਨ ਜਾਂ ਇਕਬਾਲ ਦੇ। ਅਜੋਕੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਲਿਖੇ ਜਾ ਰਹੇ ਖੰਡਨਵਾਦੀ ਕਾਵਿ ਦੇ ਉਲਟ ਡਾ. ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਦੀ ਕਾਵਿ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੈਗੇਟਿਵ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਉਹ ਮੌਜੂਦ ਵਿਰੂਪਣਾਂ, ਵਿਸੰਗਤੀਆਂ, ਵਿਡੰਬਨਾਵਾਂ, ਨਿਘਾਰਾਂ, ਉਲਾਰਾਂ ਉਤੇ ਕਟਾਖਸ਼ੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਵਿਥ ਇਕ ਨਵੀਂ ਸਿਰਜਣਾਤਮਕ ਸੂਝ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵੀ ਉਸਾਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸੂਝ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਚ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਆਂਤਰਿਕ ਅਤੇ ਬਾਹਰੀ ਆਪੇ ਦੇ ਉਚੇਰੇ ਰਿਦਮ, ਸੰਤੁਲਨ ਅਤੇ ਸਮੁੱਚੇ ਕਾਇਨਾਤੀ ਪ੍ਰਪੰਚ ਵਿਚਕਾਰ ਇਕ ਸੁਚਾਰੂ ਅਤੇ ਉਸਾਰੂ ਸਮਤੋਲ ਸਿਰਜਣ ਦੀ ਜੁਸਤਜੂ ਪੇਸ਼ ਹੈ। ਭਰਪੂਰ ਸਵੈ ਸਮੇਤ ਸਮੁੱਚੀ ਕਾਇਨਾਤ ਦੇ ਹਰੇਕ ਜੁਜ਼ ਨੂੰ ਇਕ ਅਨੂਪਮ ਗਲਵਕੜੀ ਵਿਚ ਲੈਣ ਦੀ ਚਾਹਤ ਹੈ।

ਡਾ. ਜਸਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ

ਸਾਬਕਾ ਮੁਖੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ,
ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ

ਡਾ. ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਦੀ ਕਵਿਤਾ

ਡਾ. ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਰੂਪਾਂਤਰਿਤ ਹੋ ਰਹੇ ਸਮਾਜਕ-ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਵਿਚੋਂ ਉਪਜੀ ਕਵਿਤਾ ਹੈ। ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੁਭਾਅ ਵਾਲੇ ਇਸ ਇਤਿਹਾਸਕ ਦੌਰ ਵਿਚ ਸਮਾਜਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਹੋਰ ਖੇਤਰਾਂ ਵਾਂਗ ਕਾਵਿ-ਜੁਗਤ ਦੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਆਧਾਰ ਵੀ ਬੜੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਰੂਪਾਂਤਰਣ-ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਵਿਚੋਂ ਗੁਜ਼ਰਦੇ ਹੋਏ ਨਵੇਂ ਰੂਪ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਲੱਗਦੇ ਹਨ। ਕਾਵਿ-ਜੁਗਤ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਰੂਪਾਂਤਰਣ ਦੀ 'ਸਿਧਾਂਤ-ਚੇਤਨਾ' ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਦਬਾਉ ਅਧੀਨ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋ ਰਹੇ ਨਵੀਨ ਸਮਾਜਕ ਇਤਿਹਾਸਕ ਯਥਾਰਥ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਮਈ 'ਸਿਰਜਣ' ਵਿਚਲਾ ਤਣਾਉ ਅਤੇ ਵਿਰੋਧ ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਦੇ ਕਾਵਿ ਦੀ ਗਹਿਰ ਸੰਰਚਨਾ ਦਾ ਬੁਨਿਆਦੀ ਆਧਾਰ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਤਿੱਖੇ ਤਣਾਉ ਅਤੇ ਵਿਰੋਧ ਸਾਡੇ ਸਮਕਾਲੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਦੌਰ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਦਾ ਸਹਿਜ ਪ੍ਰਗਟਾ ਹਨ।

- ਡਾ. ਰਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਰਵੀ

ਡਾ. ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ : ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ੀਲਤਾ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤਕਾਰ

ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ੀਲਤਾ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕਵੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਮੋਢੀ ਹਨ। ਉਸ ਨੇ 'ਕਾਗਜ਼ ਦਾ

ਰਾਵਣ' ਆਦਿ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਰਾਹੀਂ ਇਸ ਨਵੀਂ ਧਾਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਜੋ ਕੁੱਝ ਲਿਖਿਆ ਉਹ ਸੁਚੇਤ ਤੌਰ ਤੇ ਕੀਤੇ ਪ੍ਰਯਤਨ ਹਨ। ਉਹ ਇਸ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਤੁਰਿਆ ਸੀ ਕਿ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ-ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਰੋਮਾਂਸ ਪਰੰਪਰਾ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਵੱਧ ਕੇ ਨਵੇਂ ਭਾਵ-ਜਗਤ ਦੀ ਸ਼ਿਸ਼ਟੀ ਕਰਨੀ ਹੈ। 'ਕਾਗਜ਼ ਦਾ ਰਾਵਣ' ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਹਉਮੈ ਦੀ ਸਦੀਵੀ ਸਮੱਸਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਭੇਦ ਵਿਚੋਂ ਉਸਰੀਆਂ ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੁੱਖ ਅੰਦਰ ਉਪਜੇ ਸਹਿਜ ਦੇ ਡਰ ਦੀ ਭਿਆਨਕ ਛਾਇਆ ਨੂੰ ਲਾਲ ਬੱਤੀ ਰਾਹੀਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ਸਰਬਪੱਖੀ ਮਾਨਵ ਸੰਕਟ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਸਹਿ-ਹੋਂਦ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਵੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿਧਰੇ ਵਿਕਾਸ ਹੀ ਨਾ ਹੁੱਕ ਜਾਵੇ- ਜਾਂ "ਸੋਚਦਾਂ ਸਹਿ-ਹੋਂਦ ਇਹ ਸਹਿ-ਅਟਕ ਕਿਧਰੇ ਬਣ ਨ ਜਾਵੇ"। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਮਾਨਸਕ ਪੱਧਰ ਦੇ ਸੰਗਰਾਮ ਦੇ ਪਿਛੋਕੜ ਵਿਚ ਅਰਥ-ਵਿਵਸਥਾ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਕੋਈ ਹੋਰ ਕਾਰਣ, ਮਾਨਸਿਕ ਪੱਧਰ ਦਾ ਸੰਗਰਾਮ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਅੰਦਰ ਜਾਰੀ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

-ਡਾ. ਈਸ਼ਰ ਸਿੰਘ ਤਾਂਘ

ਡਾ. ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਦੀ ਕਵਿਤਾ

ਡਾ. ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਸ਼ਹਿਰੀ ਮੱਧ ਸ਼੍ਰੇਣਿਕ ਅਸਤਿਤ੍ਵਵਾਦੀ ਸਵੈ-ਬਚਾਅ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਗਲੋਰੀਫਾਈ ਕਰਨ ਲਈ ਪੱਛਮ ਵਿਚਲੇ ਅਸਤਿਤ੍ਵਵਾਦੀ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿਚ ਪਨਾਹ ਲੈਂਦੀ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਢਾਲ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਅਸਤਿਤ੍ਵ ਪ੍ਰਤੀ ਸੁਚੇਤ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਦ ਕਵੀ ਦੀ ਜਮਾਤੀ-ਮੈਂ ਉਸਦੀ ਸਿਰਜਣ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਨੂੰ ਅੰਤਰਮੁਖੀ ਰੁਖ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਕਵੀ ਦੀ ਛਟਪਟਾਉਂਦੀ 'ਕਾਵਿ- ਮੈਂ' ਇਸ ਅੰਤਰਮੁਖੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਵਿਚ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ-ਵਿਰੋਧੀ ਸਮਾਜੀ ਬਣਤਰ ਉਤੇ ਪ੍ਰਤਿਕਰਮ ਕਰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਉਪਰੋਕਤ ਨਾਟਕੀ ਕਾਵਿ-ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਦਾ ਠੋਸ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟਾਅ ਡਾ. ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚੋਂ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਡਾ. ਪਵਨ ਸੁਮੀਰ

ਕੁਰੂਕਸ਼ੇਤਰਾ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ,
ਕੁਰੂਕਸ਼ੇਤਰ।

ਡਾ. ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ

‘ਚਿੜੀਆਂ’ ਅਤੇ ‘ਬਾਜ਼ਾਂ’ ਦਾ ਸਮਝੌਤਾ ਆਧੁਨਿਕ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਨਵਾਂ ਉਪਭੋਗਤਾਵਾਦੀ ਚਰਿੱਤਰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਹੁਣ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਨਾ ਤਾਂ ‘ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਬਾਜ਼’ ਚਿੜੀਆਂ ਤੋਂ ਬਾਜ਼ ਹਰਾਉਣ ਲਈ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਨਾ ਹੀ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਾਂਗ ‘ਤਿੱਤਰਾਂ ਦੀਆਂ ਉਡਾਰੀਆਂ ਰੋਕਣ ਲਈ’ ਉਦਾਸੀ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਾਂਗ ਬਾਜ਼ ਨੂੰ ਪਰਤ ਆਉਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਅੱਜ ਦਾ ਯਥਾਰਥ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਬਾਜ਼ ਅਤੇ ਚਿੜੀਆਂ ਦਾ ਆਪਸ ਵਿਚ ਸਮਝੌਤਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ।

ਅਜਿਹੀ ਮਾਇਆ ਜਾਲ ਵਿਚ ਘਿਰੀ ਹੋਈ ਆਧੁਨਿਕ ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਹਵਾਲੇ ਰਾਹੀਂ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਪੇਸ਼ ਹੋਇਆ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ:

ਮੈਂ ਨਲ ਤੂੰ ਦਮਯੰਤੀ ਹੈਂ

ਮੈਂ ਭਟਕਣ ਤੂੰ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਹੈਂ।

ਤੂੰ ਮੇਰੇ ਸੰਕਲਪ ਦੀ ਮਾਇਆ

ਮੈਂ ਮਾਇਆ ਦਾ ਭੋਗੀ ਹਾਂ।

(ਕੂੜ ਰਾਜਾ ਕੂੜ ਪਰਜਾ, ਪੰਨਾ 20)

ਇਹ ਕਵਿਤਾ ਨਵੀਂ ਕਿਸਮ ਦਾ ਸੱਚ ਉਜਾਗਰ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ ਜੋ ਪਹਿਲੀ ਆਧੁਨਿਕ ਕਵਿਤਾ ਤੋਂ ‘ਚੇਤਨਾ’ ਅਤੇ ‘ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ’ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਵੱਖਰੀ ਹੀ ਕਿਸਮ ਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਾਂਗ ਇਤਿਹਾਸਕ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਹੀ ਵਰਤਦੀ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਸ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਮੁਹਾਵਰਾ ਤਬਦੀਲ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।

ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਉਸ ਦੌਰ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ ਜਿਸ ਸਮੇਂ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਵਸਤੂ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਸਿਰਜਣਾਤਮਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਵੀ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੇ ਕਵੀਆਂ ਵਿਚ ਰਾਗਾਤਮਿਕਤਾ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਘਟਦਾ ਗਿਆ ਹੈ ਪਰ ਬੌਧਿਕਤਾ ਦਾ ਤੱਤ ਵੱਧਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਨਵੀਂ ਉਭਰ ਰਹੀ ਉਦਯੋਗਵਾਦੀ ਸਭਿਅਤਾ ‘ਚੋਂ ਬਿੰਬ ਆਦਿ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ ਹਨ; ਨਵੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਬਿਆਨਿਆ ਹੈ। ਸਵੈ-ਕਥਨ ਰਾਹੀਂ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਆਪਣੇ ਸਮਕਾਲੀ ਕਵੀਆਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਪੈਟਰਨ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਡਾ. ਸਤਿਨਾਮ ਸਿੰਘ ਸੰਧੂ

ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ

ਪ੍ਰਯੋਗ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਆਹਲੂਵਾਲੀਏ ਨੇ ਸਨ ਸਠ ਦੁਆਲੇ ਦਿਤਾ ਦਿਤਾ ਸੀ। ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦੀ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਨਬਜ਼ ਨੂੰ ਪਛਾਣ ਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਭਵਿੱਖ ਤੇ ਇਸਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦ ਦਾ ਸ਼ੀਰਣੇਸ਼ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਬਾਹਰੀ ਦਬਾਵਾਂ ਤੇ ਕਠੋਰ ਸਿਆਸੀ ਜਕੜ ਬੰਦੀਆਂ ਤੋਂ ਲਿਬੇਟ ਤੇ ਮੁਕਤ ਕਰਵਾਉਣਾ ਸਮੇਂ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਲੋੜ ਬਣ ਗਈ ਸੀ। ਨਾਅਰੇਬਾਜ਼ੀ ਤੇ ਪਰਚਾਰਬਾਜ਼ੀ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਕੇ ਨਵੀਂ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਆ ਰਹੇ ਨਵ-ਮਾਨਵਵਾਦੀ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਅਨੁਭਵਾਂ ਦਾ ਮੂੰਹ ਸਿਰਜਣਵਾਦ ਵਲ ਖੁੱਲਣਾ ਤੇ ਉਸ ਨਾਲ ਮੋੜਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦ ਪੰਜਾਬੀ ਮਾਣਸ ਦੁਆਲੇ ਤਣੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦੀ ਲੋਹੇ ਦੀ ਤੜਾਗੀ ਨੂੰ ਤੋੜਨ ਵਾਲਾ ਅਸਲੀ ਵਿਦਰੋਹੀ ਤੇ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਅੰਦੋਲਨ ਸੀ।

ਅਜਾਇਬ ਕਮਲ

ਸਾਲ 2009 ਵਿਚ ਛਪੀ ਪੁਸਤਕ
ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦ ਤੇ ਉਸਤੋਂ ਅਗਾਂਹ ਵਿਚੋਂ

ਡਾ. ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਰਚਿਤ ਕਾਵਿ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ 'ਕਾਇਆ ਕਪੜ ਟੁਕ ਟੁਕ ਹੋਸੀ' ਦਾ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ

ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ ਲਹਿਰ ਦੇ ਜਮੂਦ ਨੂੰ ਤੋੜਨ ਲਈ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਛੇਵੇਂ-ਸੱਤਵੇਂ ਦਹਾਕੇ ਦੌਰਾਨ ਇਕ ਨਵੀਂ ਲਹਿਰ ਦਾ ਆਰੰਭ ਹੋਇਆ ਜਿਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ੀਲ ਦੇ ਨਾਂ ਹੇਠ ਉਭਾਰਿਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਲਹਿਰ ਦੇ ਪ੍ਰਵਕਤਾ ਡਾ. ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਮਖਿਆਲ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ, ਅਜਾਇਬ ਕਮਲ ਆਦਿ ਸਨ। ਇਸ ਲਹਿਰ ਨੇ ਮਸ਼ੀਨੀਕਰਨ ਦੀ ਆਮਦ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਦੀ ਟੁੱਟ-ਭੱਜ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਕਾਵਿ-ਮੁਹਾਂਦਰੇ ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਆਵਾਹਨ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਲਹਿਰ ਦੇ ਜਨਕ ਡਾ. ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਇਕ ਸਿਧਾਂਤਕਾਰ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਇਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਵੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ੀਲ ਲਹਿਰ ਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਆਪਣੀ ਕਾਵਿ-ਯਾਤਰਾ ਜਾਰੀ ਰੱਖੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਇਕ ਸੁਚੇਤ ਬੌਧਿਕ ਸ਼ਾਇਰ ਹੋਣ ਸਦਕਾ ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਵਿਲੱਖਣ ਸਥਾਨ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਕਾਵਿ-ਸਿਰਜਨਾ ਦੇ ਸਮਾਂਨਤਰ ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ ਸੰਬੰਧੀ ਨਿੱਗਰ ਸਿਧਾਂਤਕ ਅਤੇ ਵਿਹਾਰਕ ਆਲੋਚਨਾ ਵੀ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਤਿੱਖੇ ਸੰਵਾਦ ਰਚਾਏ।

ਹਰਪ੍ਰੀਤ ਕੌਰ (ਐਮ.ਫਿਲ)

ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ

**Excerpts from Reviews of Jasbir Singh Alhuwalia's
book THE SOVEREIGNTY OF THE SIKH DOCTRINE:**

The Sovereignty of the Sikh Doctrine represents "a new level of critical excellence," deserving "close attention of all those concerned with the intellectual developments in India."

-The Times of India

"In the first place, I must congratulate the perceptive author on his high scholarship, in-depth study of the Sikh ethos and the comparative study not only of religions, both ancient and modern, but also of secular thought-patterns which have from time to time, and more so recently in the present century, moved and shaken to the root vast multitudes in both Europe and Asia. It needed a man of very high scholarship, deep commitment to the basics of the Sikh faith and to history who could make out a case for locating the genesis of the Sikh identity. In my opinion, Dr. Ahluwalia has redeemed Sikh scholarship which is now reduced to delineating only the obvious, the customary, the usual and hence the least controversial. Dr. Jasbir Singh is thus both a pioneer and a challenger in this field.

-

Dr. Gopal Singh

"The Work can justifiably be regarded as the most significant contribution, to date, to a sociology of Sikhism, a field of academic inquiry which has so far been sorely neglected. Over and above this Work's significance in terms of Sikh studies, it also addresses itself to the problematic of the general condition of minorities the world over."

-Angela Dietrich, University of Heidelberg,
West Germany

"Here is the advent of another philosopher. In India.....
Jasbir Singh Ahluwalia has for the first time done for Sikh
philosophy what S. Radhakrishnan did for Hindu philosophy."

-Narendarpal Singh in Byword

In the rising number of studies of Sikhism- historical,
metaphysical and theological- this one holds the place of primacy
in being couched in the philosophical idiom and bringing to the
study of its subject the postulates of Indian philosophy and the
philosophies of the West.

-Gurbachan Singh Talib

SALIENT PUBLICATIONS OF THE AUTHOR

A) PHILOSOPHY (ENGLISH)

1. *The Sovereignty of the Sikh Doctrine* [Singh Brothers, Amritsar]
2. *The Doctrine and Dynamics of Sikhism* (Punjabi University, Patiala)
3. *Doctrinal Aspects of Sikhism and Other Essays* (Punjabi University, Patiala)
4. *Sikhism Today* (Guru Gobind Singh Foundation, Chandigarh)
5. *Sikhism and the 21st Century* (Guru Nanak Dev University, Amritsar)
6. *Sri Akal Takht* (co-edited) (Guru Gobind Singh Foundation, Chandigarh)
7. *Liberating Sikhism from the Sikhs'* (Unistar, Chandigarh)
8. *Marxism and Contemporary Reality* (Asia Publishing House, Bombay)
9. *Lectures in Sikhism* (California University, Berkeley)
10. Giddens, Anthony. (1993) *The Consequences of Modernity* Cambridge : Polity Press.
11. Horkheimer, Maz and Theodor Adorno (1944, 1972) *The Dialectic of Enlightenment*. Translated by John Cummings. New York: Continuum.
12. Le Goff, Jacques (1992) *History and Memory*. Translated by Randell and Claman. New York: Columbia University Press.
13. Marty, Martin E. and R. Scott Appleby (editors) (1991) *Fundamentalisms Observed*. Chicago: The University of Chicago Press.
14. Lefebvre, Henri, (1992) *The Production of Space*. Translated by Donald Nicholson Smith. Oxford: Blackwell.

(PUNJABI)

15. *Sikh Phalsphe di Bhumika* (Raghibir Rachna Parkashan, Chandigarh)
16. *Ikiwein Sadi de Sandarbh vich Sikh Phalspha* (Raghibir Rachna Parkashan, Chd.)
17. *Sikh Chintan* (Lokgeet Parkashan, Chandigarh)

B) PUNJABI LITERATURE (POETRY)

18. *Kagaz Da Ravan* (Navyug, New Delhi)
19. *Kur Raja Kur Parja* (Navyug, New Delhi)
20. *Such Ki Bela* (Raghibir Rachna Parkashan, Chandigarh)
21. *Bahron Sarape, Andron Guache* (Navyug, New Delhi)
22. *Kaya Kapd Tuk Tuk Hosi* (Raghibir Rachna Parjashan, Chandigarh)
23. *Meri Pratinidh(i) Kavitatein*: (Hindi translation of Punjabi Poetry) (Vani Prajasnan, New Delhi)

(LITERARY CRITICISM-PUNJABI)

24. *Prayogsheel Punjabi Kavita*
25. *Prayogsheel Lehar da Sidhantik Pichhokar*
26. *Samkali Punjabi Sahit* (Punjabi University, Patiala)
27. *Punjabi Alochna- Ek Pariche* (Punjabi University, Patiala)
28. *Adhunik Punjabi Kavita* (Punjabi University, Patiala)
29. *Puratin Punjabi Kavita* (Punjabi University, Patiala)
30. *Meri Pratinidh Rachna* (Punjabi University, Patiala)

(ENGLISH)

31. *Tradition and Experiment in Modern Punjabi Poetry*
32. *Punjabi Literature in Perspective* (Lyall Book Depot, Ludhiana)

C) ENGLISH LITERATURE

33. *Trends in Modern Literature* (Lahore Book Shop, Ludhiana)

ABOUT THE AUTHOR

Dr. Jasbir Singh Ahluwalia, one of the major Punjabi poets of the present era, has been recognized in the history of modern Punjabi literature as the pioneer of the Experimentalist-Modernist movement-a trend introduced by him as a poet and literary critic. He has over two dozen books in English and Punjabi in the areas of poetry, literary criticism, Marxism and Sikh philosophy. Some of the Works prepared by him, including his poetry, have been prescribed as courses of study in Punjabi at the University level.

He served as General Secretary of the first-ever Vishav Punjabi Sammelan held in India in 1983.

Dr. Ahluwalia's book *The Sovereignty of The Sikh Doctrine* has been profusely appreciated in the national and international academic circles. The Times of India, in a leading article, described it as representing "a new level of critical excellence," deserving "close attention of all those concerned with the intellectual developments in India." Byword, a prestigious journal in English, commented that the role of Dr. Ahluwalia in interpreting Sikhism in modern idiom and perspective is comparable to that of Dr. S. Radhakrishnan in respect of Hinduism. Angela Dietrich of University of Heidelberg, West Germany, hailed this book as "The most significant contribution to date to the sociology of Sikhism, a field of academic enquiry which has so far been sorely neglected". Dr. Gopal Singh commented: "As I wrote earlier, it

needed a man of very high scholarship, deep commitment to the basics of the Sikh faith and to history who could make out a case for locating the genesis of the Sikh identity. In my opinion, Dr. Ahluwalia has redeemed Sikh scholarship which is now reduced to delineating only the obvious, the customary, the usual and hence the least controversial. Dr. Jasbir Singh Ahluwalia is thus both a pioneer and a challenger in this field. He has emerged as one of the most profound and original scholars and thinkers of the 20th century."

Dr. Jasbir Singh has extensively lectured abroad on Sikhism and Indian philosophy. He represented India at an international literary conference (PEN) held in Moscow in 1973. He delivered a series of lectures on Sikhism at the California University (Berkeley) in 2000 CE.

Dr. Ahluwalia served as Member-Secretary of the Committee- formally set up by Punjab Government in 1986 which prepared, afresh, the Draft of the All India Sikh Gurdwaras Legislation as envisaged in the Rajiv-Longowal Accord on Punjab.

Dr. Ahluwalia (former Vice-Chancellor of Punjabi University, Patiala), is presently the (first) Vice-Chancellor of Sri Guru Granth Sahib World University, established under a Punjab State Act.

JASBIR SINGH AHLUWALIA'S

MEIN KAMPF

(MY STRUGGLE)

Coming Out Soon